

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра політології та соціології

Допущено до захисту
Зав. кафедри Т.К.Пояркова
«__» _____ 2025 р.

УДК: 321.7(091)

Кваліфікаційна робота бакалавра
Еволюція та відмінності доктрин лібералізму та неолібералізму: історичний та
концептуальний аналіз (2022-2025)
рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)
галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки»
спеціальність: 052 «Політологія»

Міщенко Ілля Віталійович,
4 курс, ПОЛб-1-20-4.0д,
Факультет суспільно-гуманітарних наук

Підпис

Науковий керівник:
Ощипок Іван Федорович
Доктор філософії з політології, доцент
кафедри політології та соціології

Підпис

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ІДЕЙ.....	6
1.1. Соціально-економічні, духовні та політичні умови розвитку філософської думки в західній Європі на початку Нового часу.....	6
1.2. Теоретичне підґрунтя виникнення ранньо-ліберальних ідей (розуміння природних прав людини, теорія суспільного договору, критика абсолютизму)..	13
ВИСНОВКИ	ДО РОЗДІЛУ
1.....	25
РОЗДІЛ 2. КЛАСИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ТА ЙОГО ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК	ДО ПОЧАТКУ ХХ
СТ.....	27
2.1. Формування та утвердження принципів лібералізму.....	27
2.2. Ліберальні теорії ХІХ ст. (Ф.Гізо, О. Т'єрі, Ф. Мін'є, І. Бентам, Б. Констан та інші).....	36
2.3. Криза ліберальної ідеології на межі ХІХ-ХХ ст.....	45
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	52
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ У ХХ СТОЛІТТІ. ВИНИКНЕННЯ	ТА РОЗВИТОК
НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ.....	55
3.1. Загальні умови розвитку політичних ідей початку ХХ ст., як фактор виникнення неоліберальної теорії.....	55

3.2. Еволюція принципів неолібералізму в роботах вчених середини ХХ ст.....60

3.3. Європейські неоліберальні школи (англійська, німецька, французька).....70

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ
3.....82

ВИСНОВКИ.....85

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ
ДЖЕРЕЛ.....90

ВСТУП

Актуальність обраної теми. На сьогодні, наша країна перебуває на черговому етапі історичного вибору. Перед Україною стоять нові, важливі виклики, як в плані збереження власної суверенної державності, так і в визначенні шляхів її подальшого політичного, економічного і соціального розвитку. Україна неодноразово підтверджувала свій неухильний намір йти шляхом євроінтеграції та реалізації на своїх теренах основних прав і свобод людини. Але євроінтеграційні тенденції передбачають необхідність реформування цілого ряду аспектів політичного і економічного життя суспільства.

Основою державно-правової та економічної системи багатьох сучасних європейських країн є ліберальна ідеологія в її різноманітних варіантах. Отже існує потреба у розумінні (а отже дослідженні) цієї базової ідеологічної доктрини та її історичних витоків. Вивчення історичної обумовленості виникнення ліберальних поглядів, розгляд історичної генези ліберального праворозуміння та економічної доктрини лібералізму, дозволяють краще зрозуміти сутність і мету розвитку європейської цивілізації, невід'ємною часткою якої є України.

Розгляд сучасних тенденцій неоліберальної теорії та практики репрезентованих цілим рядом доктринальних течій, дозволяє проаналізувати їх досвід, а отже врахувати позитивні досягнення та виявити недоліки. Внаслідок цього стає можливим робити прогнози та давати рекомендації щодо подальшого соціально-економічного та політико-правового розвитку нашого суспільства і держави крізь призму стратегічних інтересів України.

Стан наукового висвітлення проблеми. Лібералізм як політична і економічна теорія та практика, привертав увагу дослідників та критиків майже з моменту свого виникнення. Найбільш важливі його положення були викладені в трудах його засновників та вчених, що продовжували розробку ліберальної теорії і практики. Аналіз поглядів Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози,

Ш.Л. Монтеск'є дає можливість проаналізувати процес зародження принципів ліберальної доктрини. Пізніші праці С. Мілля, А. Сміта, Т. Джеферсона, Ф.Гізо, О. Т'єрі, Ф. Мін'є, І. Бентама, Б. Констана та інш. дають уявлення про затвердження принципів класичного лібералізму. А ліберальний дискурс ХХ ст. в особі різних шкіл, репрезентує генезу неоліберальних ідей. Якщо звернутись до власне досліджень, що присвячені виявленню історичного коріння та генези ліберальної доктрини, варто згадати дослідження великої кількості сучасних вітчизняних і закордонних вчених, таких як: В. Бачинін, С. Головатий, М. Гуренко, В. Заблоцький, П. Матуляк, М. Попов, Л. Слободянюк, В. Футулуйчук, П. Юркевич, Ю.І. Яковенко, О.А. Толкачев, А.Р. Добросердов, Г. Шамбровський, Г.А. Куц та інш. Попри достатньо значущий обсяг досліджень залишаються нерозкритими деякі питання ліберального та неоліберального дискурсу, різниться оцінка досягнень неоліберальної практики. Тож в нашому дослідженні ми спробуємо розкрити ці та інші питання.

Мета дослідження – проаналізувати історико-політичний розвиток ідей лібералізму та неолібералізму.

Така мета визначає наступні **завдання** дослідження:

- Визначити основні історичні умови, що сприяли виникненню ліберальних ідей;
- Проаналізувати теоретичне підґрунтя виникнення ліберальної доктрини;
- Сформулювати основні теоретичні засади на яких базувався ранній лібералізм;
- Дослідити теоретичні та практичні основи доктрини класичного лібералізму;
- Визначити причини і наслідки кризи ліберальних ідей на межі ХІХ-ХХ ст.;
- Розглянути процеси ревізії ліберальної доктрини у вигляді існуючих сучасних шкіл неолібералізму;

- Визначити подальші перспективи дослідження історії і практики лібералізму.

Об'єкт дослідження – ліберальні та неоліберальні ідей в процесі їх історичного розвитку.

Предметом дослідження є закономірності розвитку ліберального та неоліберального дискурсу з моменту виникнення і до сьогодення.

Методи дослідження: в роботі використовувались загальнонаукові методи аналізу та синтезу. На всіх етапах дослідження, яке носить теоретичний характер, застосовувались такі методи дослідження: історико-правовий, порівняльно-аналітичний, діалектичний, компаративістський, системно-структурний, проблемно-хронологічний. Так, історико-правовий метод використовувався у процесі встановлення генезису формування та розвитку ідей лібералізму. Компаративістський метод сприяв встановленню схожих або відмінних рис лібералізму та неолібералізму. Порівняльно-аналітичний метод дозволив проаналізувати вплив поглядів окремих вчених та суспільних діячів на формування принципів лібералізму. Діалектичний метод був застосований для пояснення сприйняття ліберальною ідеологією певних категорій та понять. Проблемно-хронологічний метод дозволив відстежити актуальність тих чи інших постулатів лібералізму, що обговорювались його теоретиками для конкретно-історичних обставин. Сукупність обраних методів дозволила максимально досягти виконання поставлених завдань.

Теоретичне значення дослідження полягає в можливості використання його матеріалів в подальших наукових розвідках та при створенні навчальних матеріалів для студентів.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, вісьми підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 95 аркушів. Список джерел налічує 62 позиції.

Ключові слова: «лібералізм», «неолібералізм», «ліберальний дискурс», «ліберальне праворозуміння», «доктрина», «ліберальний світогляд», «права і свободи людини», «індивідуалізм».

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНИХ ІДЕЙ

1.1. Соціально-економічні, духовні та політичні умови розвитку філософської думки в західній Європі на початку Нового часу

Лібералізм етимологічно походить від слова «liberalis» (лат.) – вільний. Відповідно, лібералізм – це ідеологія заснована на ідеях свободи людини. В сучасній світовій політологічній думці існують декілька підходів до дослідження розвитку ліберальних ідей. Так, В. Заблоцький виокремлює такі підходи. Убіквентний (універсалістський) підхід вважає лібералізм невід’ємною частиною менталітету людини і не пов’язує його з певними хронологічними детермінантами. Відповідно елементи ліберальних ідей він вбачає і в філософії стародавнього світу. Лімітарний підхід наголошує на тому, що лібералізм це хронологічно детерміноване явище, що виникає як реакція суспільства на конкретно-історичні обставини, і відповідно шукати його прояви раніше XVII ст. є недоцільним, але надалі ця ідеологія відіграє важливу роль для формування всієї західної цивілізації. Нарешті, акцидентний підхід вважає лібералізм явищем притаманним виключно суспільству Західної Європи XVI–XVIII ст. і заперечує його універсальність для людської цивілізації [13]. В нашому дослідженні ми використаємо лімітарний підхід проте з урахуванням деяких аспектів убіквентного. Тож розглянемо, які саме умови розвитку західноєвропейського суспільства зробили можливими появу ліберальних ідей. Почнемо з загальних рис.

Межею переходу від середньовіччя до Нового Часу стає Ренесанс. Ця епоха значно змінила, насамперед, духовні підвалини західної цивілізації. За відносно короткий термін (в масштабах історії) було створено нові підвалини розвитку культури, та свідомості людства. Серед цих підвалів, насамперед, слід згадати реалізм і гуманізм в творчості, секуляризм світобачення, визнання права особи на свободу, гідність і самоповагу. Саме остання риса стала

відправною точкою для формування ліберальної ідеології, для якої індивід то є найбільша цінність.

Ренесанс, як правило, розглядають в культурно-духовному аспекті. Але витоки його пов'язані насамперед з розкладом феодальних і становленням ранньо-капіталістичних суспільних відносин. Недарма Ренесанс почав свій шлях у Італії, де з XIII ст. бурхливо почали розвиватись товарно-грошові відносини. Саме там створюються банківська система, квітне лихварство, які обслуговують виробництво, промислово-торгівельні та банківські кола стають кредиторами світської і духовної знаті. Це, поряд з карбуванням власної золотої монети і морською торгівлею та посередництвом у морській міжнародній торгівлі, приводить до різкого збагачення італійських міст-держав, та концентрації капіталу у руках окремих осіб та груп [16].

Відповідно економічним, формуються і нові суспільно-політичні відносини. Швидко змінюється соціальна структура суспільства. Все більш поважними його членами стають юристи, банкіри та торговці, нотаріуси та лихварі. Міста ростуть демографічно, а отже збільшується кількість вільних міських жителів. Це, в свою чергу, пожвавлює боротьбу міст за самостійність від світських і духовних феодалів. Створюються міста-комуні. Виникає абсолютно новий тип людини – людини майбутнього. Життєвим принципом, новою святою трійцею їх релігії, як помітив Данте Аліг'єрі, стають “вдача, хоробрість, свобода”[16, С. 11].

Нові люди створюють нове світобачення, відкидаючи старі догмати щодо будови всесвіту та місця в ньому людини. Це час численних наукових відкриттів та винаходів, повернення до античної науково-філософської спадщини. Конкретні історичні умови сприяли тому, що в різних країнах процес Ренесансу протікав своєрідно. Але спільним було те, що для всіх країн він стало відправною точкою для формування нового ставлення до людини індивіда, його прав та свобод.

Поступово під впливом нових умов життя утверджувалося нове сприйняття світу, переглядались зв'язки між людиною, суспільством і

природою. Відбувалося становлення нового типу особистості – розкріпаченої індивідуальності, якій властиві почуття свободи, самоцінності, розмаїття внутрішнього світу. Головною ідеєю доби Відродження стає християнський антропоцентризм, набагато більш конкретний і обґрунтований, порівняно з Середньовіччям. Ця доктрина вважає людину центром Всесвіту, найкращим творінням та найвищою ланкою природи. Світ творить не лише Бог, але й людина. Звідси витікає гуманізм Ренесансу – своєрідна свідомість, що базується на вільнодумстві та індивідуалізмі. Ці риси в подальшому стали одними з найважливіших для ліберальної концепції. Культура Ренесансної доби була суперечлива. В ній взаємодіяли і протистояли антиклерикалізм і глибока віра, гуманізм і містицизм, раціоналізм і схоластика, геніальність і аморальність.

Ренесанс на певному етапі існування починає переживати кризу через певну законсервованість суспільних відносин, що було обумовлено зміною міжнародного становища, олігархізацією усіх інституцій. Тому в Італії ренесансна культура потроху занепадає. Але традиції італійського ренесансу продовжилися в інших країнах Європи, зокрема в Франції та Англії.

Дуже важливим фактором для формування ліберальної західної цивілізації стала доба Великих Географічних відкриттів. Відкриття Колумбом Америки у 1492 р. стала її початком. Далі європейці активно освоювали нові для них території і торгові маршрути у Азії, Америці, Африці, Океанії. Саме явище Великих Географічних відкриттів стало продуктом логічного розвитку західної цивілізації і одночасно поштовхом до її подальшого розвитку. Передумови ВГВ можна поділити на декілька груп. З економічного боку, для європейських держав актуальним був пошук нових ринків збуту. Адже під впливом ренесансного пожвавлення торгових відносин між Сходом і Заходом, спостерігався бурхливий розвиток промисловості, зростання товарності сільського господарства. Це в свою чергу призводило до змін в торгово-ринкових та банківських відносинах. Підвищений товарообіг вимагав великої кількості дорогоцінних металів для карбування монети – золота і срібла. Власне європейські запаси цих металів були невеликими і вже виснаженими. Крім

того, араби, які захопили Аравійський півострів, блокували сухопутні шляхи торгівлі зі Сходом. В пошуку нових земель і нових можливостей для розвитку і збагачення були зацікавлені всі три основні соціальні сили цього періоду – корона, церква і буржуазія [2].

З політичної точки зору час напередодні Нового – це час з одного боку формування централізованих держав, які могли організовувати великі експедиції, і з іншого- час появи великої кількості «зайвих» людей. Переважно з числа збіднілих феодалів та колишніх солдат, розформованих після утворення національних централізованих держав армій. З'являється людина, схильна до досягнення своєї мети будь яким чином, людина-підприємець, авантюрист, вільний від станових і церковних обмежень. Європейському суспільству було потрібно спрямувати виплеск внутрішньої агресії і воно спрямувало його на захоплення колоній.

В соціальному плані - оголтувшись після епідемії «Чорної смерті» у XIV ст. Європа починає задихатися від надлишку населення, відбувається його концентрація, з'являється значна кількість енергійних людей, готових до дальніх подорожей та інших ризикових операцій, а також тих, хто прагнув розширити коло знань шляхом вивчення нових земель.

Науково-ідеологічна сфера, значно змінена Ренесансом дала технічно матеріальні можливості для здійснення подорожей (нові типи суден, карти і т.д.) і людей нової формації, які позбулись багатьох забобонів і не бояться навколишнього світу. Очевидно, що саме перехід до антропоцентричного світогляду прискорив великі подорожі. Експансії сприяло і християнство з його месіанською ідеєю [2, С.38].

Наслідками ВГВ для європейської цивілізації стало знайомство європейців з іншими племенами і народами. Відкриття дали людям реальні уявлення про Землю та невідомі до того часу території.. Відбувся «Колумбів обмін» досягненнями господарства Старого і Нового світів. Для найкращих представників Старого світу це був привід пізнати щось нове. А для представників новонародженої торгової буржуазії та для королівської влади

можливість безконтрольно збагачуватись за рахунок інших народів. В процесі освоєння нових територій знову ж таки формувався новий тип людини з фронтіру. Таку, що звикла покладатись на саму себе, вільну від забобонів та обмежень, готову до активних дій. Під впливом подорожей та для забезпечення їх потреб помітно прогресували різні науки, особливо природничі. Знайомство європейців з представниками інших рас призводить до появи антропології та етнографії, і підштовхує до розвитку соціально-історичних наук. Знайомство вчених з «природним станом» людей дає підґрунтя для роздумів над шляхами розвитку людства.

Жага до експлуатації нових земель вплинула на великі країни того часу. За ініціативи державної влади розвивається будівництво кораблів, створюються і споряджаються цілі флотилії для розвідки і підкорення колоній, стимулюється піратство. На міжнародній арені стрімко зростає значення держав, що мали вихід до Атлантики – Португалії, Іспанії, Англії та Франції. Потік товарів з колонії (зокрема цінних металів) і натомість, потреба європейських товарів на колоніальному ґрунті стало поштовхом до стрімкого економічного розвитку названих держав. Але вони пішли різними шляхами. Іспанія та Португалія по суті, зробили ставку на золото і срібло, яке йшло з Південної Америки. Вони майже не розвивали власну промисловість. Здобуті в колоніях золото і срібло швидко потрапляли до карманів торговців і банкірів з інших країн, переважно англійських та нідерландських. Тому за якісь півтора століття Іспанія і за нею Португалія з найбагатших колоніальних імперій перетворились на найбідніші. Іншим шляхом пішли Англія, Нідерланди та Франція. Тут швидко утворюється торгівельно-промислова еліта - буржуазія. Експлуатуючи колонії, буржуазія підштовхнула промисловий розвиток Європи, який проходив нещадно спотворюючи життя мільйонів європейців. Досить згадати лише огороження в Англії, коли зі своїх наділів було зігнано тисячі орендарів, які поповнили лави найбіднішого населення Англії, згодом ставши підґрунтям для створення робочого класу. Португалія, фактично, стає васалом

Англії і остання починає боротьбу з Нідерландами, а пізніше Францією за світове панування.

Англія мала дуже вигідне географічне положення і активно ним користувалась для перерозподілу колоніальних багатств. В свій час, Джон Кейнс висловився, що «... золото і срібло Перу фактично сприяли створенню Британської імперії». Він писав, що привезені в Англію піратом Френсісом Дрейком скарби, які були найбільшою здобиччю піратства всіх часів поклали початок зовнішнім капіталовкладенням країни. Таким чином, Англія починає активний промисловий розвиток і збагачується а паралельно з цим зростає і міцніє соціальний шар, виразником соціально-економічних і політичних інтересів якого стає лібералізм – торгово-промислова буржуазія [2, С.39].

Не можна не згадати і про ідеологічно-духовний вплив, що був здійснений ВГВ на європейське суспільство. Знайомство з новими країнами і народами і відповідно розширення світогляду призводить до появи вільнодумства. Саме на його базі виникає протестантизм, побудований на прагматизмі і індивідуалізмі. А безжальна експлуатація тубільних мешканців колоній і їх жорстоке знищення, поступово сформулювало дещо цинічне ставлення капіталістичного світу до людини і її прав.

Говорячи про ідеологічні умови розвитку філософської думки того часу, неможливо не сказати про Реформацію, як основу створення протестантської релігії. З ідеологічної точки зору Реформація і протестантизм досить послідовно відобразили потреби нового, буржуазного часу. На межі Середньовіччя і Нового часу католицька церква поступово втрачає свої політичні і ідеологічні функції. Це пов'язано з цілим рядом причин. Зокрема, створення національних централізованих держав, в яких католицька церква з папською автократією не відповідала інтересам королівської влади. Розвиток міст, торгівлі і промисловості і поява буржуазії не залишали місця феодалізму, пережитком якого і була католицька церква. Додаємо до цього цілий ряд факторів церковного життя, що значно дискредитували авторитет католицької церкви. Протягом всього XV століття в Європі йшли дебати з приводу

необхідності реформ в церкві. Так званий Соборний рух, намагався офіційним шляхом передати повноту влади з рук папи до рук Собору. Національні церкви хотіли самостійно контролювати політичні та майнові моменти в церковному житті власної національної держави [29].

Набагато активнішою була інша течія реформізму. Буржуазія, що росла і розвивалась прагнула церкви, яка б не стримувала, а сприяла розвитку індивіда, ініціативи, підприємництва тощо. Мартін Лютер, Ульріх Цвінглі та Жан Кальвін доводили, що «Бог має бути в клітці з ребр, а не в клітці з каменю». Людина має сама усвідомити свою гріховність, а найкраще служіння Господу – сумлінна праця. Найбільш буржуазним за своєю сутністю був кальвінізм. Серед його основних цінностей: самообмеження, працелюбність, аскетизм, накопичення. Професіональна діяльність людини для кальвіністів – це найкращий спосіб служіння Богові. Навіть сам термін “професія” походить від французького “*professio de foi*”, тобто “сповідання віри” [29, С. 335]. Ці постулати сприяли вихованню особливого типу людської особистості, який став основним в наступну буржуазну епоху, з власною ідеологією, мораллю, філософією та релігією, створивши основні принципи взаємовідносин індивіда, групи й соціуму. Протестантизм сповідував такі бюргерські чесноти як акуратність, договір як основа трудових відносин, етика праці, педантизм та інші. Саме ці чесноти багато в чому лягли в концепцію раннього лібералізму і продовжують бути основою системи сучасного добробуту багатьох розвинених націй.

Небажання католицької церкви миритися з втратою панівних позицій вилилось у Контрреформацію та активізацію інквізиції. Наслідком стають релігійні війни в Європі. По суті це було протистояння старих – феодальних і нових – буржуазних систем економіки, духовності, політики. Нова система виявилась життєздатною, насамперед, завдяки своїй економічній складовій. Аугсбургським миром 1555 р. у Німеччині та Нантським едиктом 1598 р. у Франції, було визнано рівність протестантських церков поряд з католицькою, що ознаменувало початок нового часу в духовному сенсі.

Таким чином, три важливі історико-культурні процеси (Ренесанс, Великі географічні відкриття та Реформація) ознаменували початок Нового часу і сформували ідеологічні, ментальні, економічні і політичні умови в яких в подальшому розвивалась громадська та філософська думка західної цивілізації.

До економічних ми відносимо розпад феодалних земельних відносин, розвиток мануфактурного виробництва, торгівлі. Значний приток колоніального золота і срібла дав поштовх подальшому соціально-економічному розшаруванню та стимулював торгово-економічні операції. Відбувається розпад колективних громадських форм господарювання і на порядок денний виходить економічний індивідуалізм. Виникають нові важливі прошарки населення зокрема торгівельно-підприємницька буржуазія, що тримає в своїх руках економіку країн і вимагає реалізації своїх соціально-значущих інтересів на економічному і політичному рівні.

В політичному аспекті, все більш помітна секуляризація правління, створюються національні централізовані держави, які починають активну боротьбу за перерозподіл сфер впливу на колоніальному просторі. Ці процеси потребують зміни у ставленні політичної влади до суспільства, створення нового балансу між старими і новими шарами суспільства.

І найпомітнішими були зміни у духовно-ідеологічній сфері, що дало поштовх виникненню і розвитку нових філософських концепцій. Серед цих змін варто згадати секуляризацію свідомості людей, антропоцентризм та гуманізм, розширення уявлень про навколишній світ, значний прогрес у розвитку природничих наук, розвиток науки і техніки, перехід до плюралістичної концепції релігійного світосприйняття.

1.2. Теоретичне підґрунтя виникнення ранньо-ліберальних ідей (розуміння природних прав людини, теорія суспільного договору, критика абсолютизму).

Теоретичне коріння раннього лібералізму теж слід шукати у духовно-ідеологічній сфері пізнього середньовіччя та доби Ренесансу. Ще у XIII ст. філософи повертаються до обговорення проблем свободи людини в ракурсі свободи його волі. Серед таких філософів згадаємо передусім Тому Аквінського, який, крім того одним з перших порушив проблему природного права. Нагадаємо, принцип природного права є одним з основ ліберальної доктрини. Як вказував Аквінський людині від природи притаманне до свободи і рівності, тому що «політична влада – це влада вільних, а не рабів» [1]. До того ж часу відноситься і прийняття Великої хартії вольностей в Англії 1215 р., в якій проголошувалися такі положення, як «недоторканності прав», «невід’ємності вольностей» церкви. Тобто ми можемо говорити про те, що вже в XIII ст. рівень самосвідомості суспільства почав дозрівати до усвідомлення потреб соціально-політичного характеру, серед яких – свобода і рівність. За хартією вільна людина не може бути «затримана, ув’язнена, позбавлена майна, поставлена поза законом» інакше як «за законним вироком рівних йому і за законом країни» [9]. По суті, Велика хартія вольностей стала ґрунтом для формування ліберального праворозуміння. Свободи (*libertis*), що отримували люди в ті часи розумілись як даровані королем. Але зважаючи на те, що вся влада від Бога і права теж від Бога, король виступає лише посередником між природним правом і людьми. Це розуміння майже повністю співпадає з ліберальною доктриною XVII ст. Як зазначає О.А. Толкачев в своєму дослідженні, «...визнання свобод і прав людини, встановлення первинної моделі рівності перед законом в XIII– XIV ст. стало результатом розвитку суспільства і людини, у зв’язку з цим у людей почали виникати та набувати поширення вторинні потреби...., серед яких – свобода й рівність» [32, С.18]. Можна говорити про зміну змісту праворозуміння, в сторону сприйняття свободи індивіда з точки зору природного права.

Відбуваються і серйозні зміни в галузі філософських досліджень. Насамперед, можна говорити про поступову секуляризацію філософії, вона перестає бути «служницею теології». Як вказує Дж.Г. Себайн, «...Тенденція до

звільнення політичної й соціальної теорії від теології була відчутна вже в пізніх єзуїтських авторів, попри те, що вони ще підтримували непряму владу папської курії над світським управлінням» [29, С. 374]. В трудах філософів цієї доби все частіше зустрічаються думки про світське й людське походження влади. Певний вклад в це внесли філософи протестантського спрямування. Так, Йоханес Альтузій, досліджуючи історію людського суспільства, робить висновок про наявність прав дарованих людям від народження (природних прав). Виникнення держави, він як і більшість пізніших авторів пов'язував з угодою між людьми.

Взагалі, будь які людські соціальні об'єднання Альтузій пояснював як угоду на основі взаємної користі. В його роботі простежується ідея, що, об'єднання людей у будь які групи, по суті лише природний факт, така сама невід'ємна частина людської натури, як і все інше. Отже і держава і право все це є природним явищем. А індивідуалізм людей спричиняє їх потребу у взаємовигідних угодах. Ці постулати зустрічаються і в пізніших ранньо-ліберальних трудах.

Альтузій створив і власну теорію держави. Всі людські соціальні угруповання він поділяє на п'ять видів: кожен з яких дедалі складніший і постає як поєднання попередніх простіших: родина, добровільне об'єднання (*collegium*), місцева громада, провінція й держава. Всі вони основані на угоді (контракті). Сторонами контракту у вищих об'єднаннях є групи, у найнижчому варіанті – особи. Таким чином все суспільство – це низка контрактів. І держава за Альтузієм є однією з таких низок. Вона виникає шляхом об'єднання провінцій чи місцевих громад, і її відмітною властивістю, порівняно з будь-якою іншою групою, є суверенна влада [29, С. 377]. Дуже подібний погляд на утворення держави шляхом договору репрезентує і філософ Бодуен. Найважливішим аспектом Альтузієвої теорії було те, що, згідно з нею, верховну владу доконечно уособлює народ як юридична особа. Народ неспроможний позбутися її, оскільки вона є характерною саме для цього

конкретного виду об'єднання. Як наслідок, верховна влада ніколи не відчужується і не переходить у володіння якогось панівного класу чи родини.

Величезний внесок у формування теоретичних підвалин лібералізму вніс Гуго Гроцій своїм розумінням природних прав людини. На думку дослідників, в своїй концепції, як і більшість гуманістів, він спирався, насамперед, на античну традицію. Він вказує, що людина є істота суспільна, отже вона зацікавлена в підтримці суспільства. «Людина, безперечно, є твариною, але твариною вищого кшталту, куди більш далекою від інших тварин, ніж різні види тварин різняться між собою... Однак серед характерних рис людини — потяг до суспільства, тобто до суспільного життя — не до життя взагалі, а до мирного й організованого, відповідно до міри розуму, співжиття з людьми, подібними до себе; такий суспільний потяг стоїки назвали «соціабельністю» [52]. Вказує філософ. Звідси витікають мінімальні умови і права співіснування. А саме: недоторканість власності, добра віра, чесність у справах і загальна узгодженість наслідків людської поведінки й того, на що люди заслуговують. Ці умови не є продуктом домовленості, а природною необхідністю співмешкання людей. Філософ вказує, що з часом ці природні права підштовхують до виникнення державного права.

Філософ говорить про те, що тлумачення природних прав може бути різним в залежності від уявлень різних людей про користь. Але існують певні універсальні природні засади справедливості і саме ці засади є опорою для внутрішньодержавних систем права і для міжнародного права.

Гроцій, дає таке визначення природного права: «Закон природи — це диктат здорового розуму, який вказує, що певна дія, відповідно до того, узгоджується вона чи не узгоджується з раціональною природою, містить у собі моральну якість першоелементів чи моральну необхідність; і що, як наслідок, таку дію або забороняє, або приписує творець природи — Бог» [52, С. 43]. Тут ми бачимо посилення на зв'язок здорового глузду, раціональності з божими настановами. По суті ототожнення божого і природного. Бог не може зробити істинним те, що є неприродним. Природне право є таким, як має бути від

людської натури і природи речей. Природне право, за Гроцієм, не залежить від божественного права.

Наступна важлива віха в розумінні природного права і суспільного договору пов'язана з Т. Гоббсом, Дж. Локком та Б. Спінозою. Ці мислителі намагались довести, що природне право це своєрідна система норм, яка існує стільки ж скільки існує людство і покликана забезпечити гармонійну взаємодію людини з природою та суспільством. Показова в цьому сенсі концепція Т. Гоббса. Він вказує, у трактаті «Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та цивільної», що людина є частиною природи - істота природна [8]. Природа побудована на конкуренції, тому з моменту свого виникнення люди живуть у стані «війни всіх проти всіх», і це природний стан людини. В людей відсутні будь які гарантії безпеки. Людина в своєму намаганні вижити може сподіватися лише на власну фізичну силу та винахідливість. Люди мало займаються працею, адже ніхто не гарантує, що плоди цієї праці не відбере в неї хтось сильніший. Постійним станом людей у додержавний період є страх насильницької смерті, люди живуть недовго, вони є самотніми і нещасними [8, с. 97]. Люди вимушені бути егоїстами, адже за відсутності будь яких гарантій виживання вони мають дбати про себе самі. Саме завдяки егоїзму та своїм особистим рисам людина виживає на фоні інших, таких саме егоїстів. Люди поки що не змогли сформулювати якісь гарантовані норми співмешкання. Від природи кожна людина є абсолютно вільною. Але свобода кожного закінчується там, де починається свобода іншого. Адже може знайтись фізично сильніший, хто поневолить слабкішого. В природному стані людей повністю відсутнє поняття справедливості, адже діє право сильного. Немає моральних загально-прийнятих норм. Немає правильного і неправильного – всім править егоїзм та інстинкт самозбереження. Т. Гоббс вказує, що поняття справедливого і несправедливого, правильного і неправильного, може бути притаманне лише людям, що живуть спільнотою. Бо саме в спільноті і визначається що є правильним/неправильним для всіх. Людина ж, що живе ізольовано, не має потреби в таких поняттях. Природний стан, за Гоббсом не передбачає і права

власності. Адже, якщо людина повністю вільна, то кожен має право на все якщо він сильний і ні на що – якщо слабкий. Як же живуть люди в цьому випадку?. Т. Гоббс говорить, що природному стані людськи керує так зване природне право. Т. Гоббс дає наступне визначення природного права – це є свобода кожного використовувати власні сили на свій розсуд для збереження своєї власної природи, тобто власного життя, свобода робити все те, що на розсуд людини є найбільш підходящим для неї. Людиною керує природний закон самозбереження, який не дає людині робити речі, які можуть загрожувати її життю та здоров'ю, або нехтувати тим що може це життя забезпечити та врятувати. Природний закон – вимога істинного розуму відносно того, що потрібно і чого не потрібно робити заради можливо більш тривалого збереження життя та тілесного здоров'я. і саме цей природний закон призводить до того, щоб не винищити одне одного. Адже у війні може загинути будь хто [8, С. 100-101]. Філософ виділив два таких природних закони. Перший і найголовніший, що не дає людям знищити інших це прагнення миру, усюди де це можливо. Однак може статися, що мир неможливий, тоді слід шукати засоби для ведення війни. Чому прагнення миру є основним?. Тому що так диктує інстинкт самозбереження. Доки йде війна, ніхто не може бути впевненим у своєму виживанні. Отже, чим довший мир, тим довшим є життя. Але, іноді неможливо домовитись, тоді, людина, реалізуючи право на життя має використовувати будь-які засоби, що дають перевагу на війні. Другий природний закон: якщо заради досягнення миру з іншими людьми, треба поступитись якоюсь мірою своєї свободи, людина має це зробити. Індивід повинен свідомо бути задоволеним тією «... мірою свободи по відношенню до інших, яку б вона допустила в інших людях по відношенню до себе» [8, с. 100–101]. Саме такий природний стан речей, на думку Гоббса призводить до укладення суспільного договору. Люди створюють державу, яка контролює їх інстинкти і не дає реалізувати свої природні права на шкоду іншим. Люди добровільно делегують своє природне право на управління монарху, і після цього вже не мають права його скинути. Держава, утворена внаслідок

суспільного договору за Гоббсом, є жорстокою за своєю суттю але вона є необхідною для регламентації життя суспільства.

Інше розуміння природного права і природного закону, і як наслідок суспільного договору, демонструє нам концепція Дж. Локка. Філософ у роботі «Два трактати про правління» зауважує, що з моменту виникнення суспільство функціонує на основі «закону природи». Під законом природи Локк розуміє певний моральний фундамент на якому базуються основні вимоги до людського співіснування. Лише за умови, що людина виконує ці приписи/вимоги вона може нормально існувати [19, с. 49]. Не може бути основою закону природи те, від чого не залежить обов'язкова сила інших законів тої ж природи, проте не настільки всеохоплюючих. Однак, від цієї основи не залежить обов'язкова сила інших законів; адже якби ми вирішили перерахувати всі обов'язки, які покладені людським життям, то не знайшли б жодного, що виникає лише з користі та зобов'язання тільки тому, що це вигідно; в той же час існує багато чеснот, що полягають у тому, щоб приносити користь іншим, навіть на шкоду самому собі. Якщо порівняти трактування природних законів Т. Гоббсом та Дж. Локком, то побачимо наступну різницю: у Т. Гоббса природний закон покликаний забезпечити, насамперед, фізичне виживання індивіда та реалізацію його потреб. Дж. Локк акцентується не на вигоді для людини, а на створенні певного порядку, забезпеченні комфортних відносин між людьми. Локк відкидає, як неприродні, негативні риси людини, він вважає, що все, що протирічить справедливості і благородству не може бути основою закону природи. Філософ запитує: «Яка може бути справедливість там, де немає ніякої власності, ніякого володіння, чи про яку власність може йти мова там, де кожному дозволено не лише володіти тим, що належить йому, але й те, чим він володіє, є власністю кожного на тій підставі, що це йому корисно?» [19, с. 51] Отже, філософ категорично вказує на існуванні природного закону і визначає його призначення як сприяння індивідам у налагодженні співжиття з іншими людьми.

При цьому, Локк не заперечує наявності вигоди, як фактору, що впливає на життєдіяльність людей. Лише один природний закон не може забезпечити все різноманіття потреб людини. Але індивід має відчувати межу у своєму прагненні вигоди і слідкувати, щоб це прагнення не вступало у конфлікт з природним законом. Не можна переслідуючи свої інтереси, нехтувати інтересами іншого. Локк погоджується з Гоббсом в тому, що у додержавний період все навколо належало усім. Але на відміну від Гоббса, він говорить про те, що ця спільна власність базується не на конкуренції, а на співпраці. Гармонія з природою не передбачає злоби, гніву, ненависті та несправедливості. До природних прав людини, з якими народжується кожен індивід, мислитель відносить наступне: по-перше, право свободи особистості, над якою жоден інший не має влади, і вільно розпоряджатися якою може лише вона сама; по-друге, право спадкувати і володіти майном [19, С. 375–376]. Причину укладення суспільного договору філософ бачить у бажанні людей врегулювати, насамперед свої матеріальні права, права на власність. Держава є гарантом природних прав.

Розгляд концепції природного права буде неповним без аналізу праць Б. Спінози. У праці «Богословсько-політичний трактат Б. Спіноза говорить про природний закон як правила природи кожного індивідууму, відповідно до яких ми мислимо кожную людину природно визначеною до існування та діяльності певного роду. Його концепція є ближчою до Т. Гоббса. Він вважає, що від природи кожна людина має право на те, що може їй забезпечити її сила. Кожен індивід від природи має право діяти в тих межах, що дозволяє йому його природні можливості. Тобто, природне право походить від самої природи і природи людини. Філософ зауважує, що кожна людина має право на те, що вона хоче і може реалізувати [29, С. 203]. При такому підході поза увагою залишається розум людини, а все зводиться до природних інстинктів та бажань [29, С. 204]. З цього постулату Б. Спіноза виводить і виникнення держави. Оскільки рушійною силою людських вчинків є її природні права, бажання і можливості, то гармонія між людьми сама по собі неможлива. Отже, люди

вимушені віддати частинку своїх прав третій особі, щоб організувати суспільство та державу, з метою захисту інтересів кожного і задоволення потреб кожного. Внаслідок такого договору утворюється суспільство, яке по суті, являє собою верховне природне право, яке має загальний та постійний характер [29, С. 294].

Окремо стоять в цьому ряду концепція природного права німецьких філософів С. Пуфендорфа, Х. Томазія та Х. Вольфа. С.В. Перевезенцев зауважує, що С. Пуфендорф був одним із перших в Європі, хто почав продумувати механізм існування суспільства та механізм існування людини в суспільстві з точки зору «природного права». Найбільш повно погляди мислителя щодо концепції природного права висловлені в праці «Про обов'язки люди і громадянина по закону природному» [34, С. 59]. За С. Пуфендорфом, природне право це своєрідна соціальна етика, норми якої повинні були регулювати поведінку всіх людей незалежно від їх становища, державної приналежності чи політичних переконань. Таке тлумачення філософ пояснював так. Людина від природи не може жити одинаком, тому вона змушена виробляти якісь правила, що забезпечать комфортне співіснування з іншими. Це в природі людини. Без цього вона не може жити, а прагнення до життя є основним прагненням людини [34, С. 59]. Як і інші філософи, С. Пуфендорф розглядає природне, додержавне суспільство. Німецький філософ відкидає переконання Т. Гоббса, що природним станом людей була війна всіх проти всіх. Натомість він вважає, що люди жили мирно, а потреби людей задовольнялися. Поштовхом до створення держави шляхом суспільного договору стало збільшення кількості населення, невпевненість у забезпеченні права, страх перед можливим злом. Подібні погляди висловлював послідовник С. Пуфендорфа, Х. Томазій. Він як і Гроцій, звертається до розуму людини, як основи існування суспільства. Природне право побудоване на моралі, а мораль на приписі, вчиняти так, як це відповідає розумній природі людини. В кожного індивіда можуть існувати свої погляди на мораль, тож в деяких випадках необхідний примус для узгодження інтересів. Держава у вченого – це природне

суспільство, яке включає в себе верховну владу з метою задоволення всіх та громадянського добробуту [34, С. 60].

Іще одним представником німецької школи природного права XVII ст. був Х. Вольф. Він також виводив природне право з моральності. Філософ зауважував, що від природи всі люди рівні, а тому мають рівні права. Вольф вважав, що причиною яка змусила людей укласти суспільну угоду є те, що в природному стані вони не мали можливості для удосконалення. Природний стан людини – це життя родинами. Добробут і загальну безпеку цих родин можна було забезпечити лише об'єднавшись. Так було створено державу, а люди об'єднались у народ, що передав верховну владу правителю [29, С. 400]. Державні ж закони Х. Вольф вважає практичною реалізацією природного закону. На його думку, державні закони залишають людині ту міру свободи, яка необхідна для виконання моральних обов'язків. Іншими словами, право представляє собою свободу дій з метою виконання обов'язків.

Розробка на теоретичному рівні проблем прав людини та причин утворення держави не могла не відобразитись на суспільних настроях, в усякому разі більш менш соціалізованого міського населення. Перша половина XVII ст. у Європі ознаменувалась переходом від середньовічне-метафізичного до соціально-політичного розуміння свободи. Цьому сприяли названі нами в першому параграфі дослідження чинники, а саме: суспільний та економічний розвиток, становлення продуктивних сил і технічний прогрес, секуляризація свідомості. Людина знала більше і прагнула більшого. На зміну первинним потребам приходять потреби вторинні - соціально-політичного значення, духовного самовираження та розвитку. Крім того зростає прошарок людей – торгово-промислової буржуазії чиї інтереси різко вибивались з традиційного феодального суспільства. Обмеження, що накладала церква, держава та монархічна влада на життєдіяльність людей нового типу гальмували розвиток суспільства в цілому. Починається критика цих обмежень. Всі сподівання на реалізацію власних можливостей пов'язувались зі свободою. Говорячи про свободу в розумінні прогресивної людини того часу ми маємо враховувати два

основні аспекти. По-перше, люди потребували духовної та моральної свободи і можливості саморозвитку. Відбувається загострення боротьби з диктатом церкви, яка почалась ще в епоху Реформації та релігійних війн. Цьому сприяли . переконання різних протестантських течій, які наполягали на тому, що кожен віруючий здатен до сприйняття Святого Писання не гірше за будь якого представника духівництва. Індивідуалізм в пізнанні Слова Божого це зачаток духовного індивідуалізму персони як такої. Про це ми вже говорили. Інший аспект – це суспільно-політична свобода. Для нової майнової еліти, чий первинні потреби були забезпечені більш ніж повністю, актуальним стає участь в управлінні, в тому числі з метою лобювання власних соціально та економічно значущих інтересів. Крім того, актуальним для них є гарантія права приватної власності, особливо на засоби виробництва. Але для нового класу приватних власників, власників мануфактур, людей, що розвивали торгівлю і промисловість на початку XVII ст. свобода в економічних відносинах, означала боротьбу з абсолютизмом. Адже саме він не давав можливості реалізації представникам третього стану. Для них просто не було місця в феодальній ієрархії. Але вони як шар вже були і відігравали значну роль в суспільстві. Саме тому критика абсолютизму і боротьба з ним стала на порядок денний в цей період. Дедалі частішають вимоги представників «третього стану» залучити їх до діяльності владних інституцій, сформованих з їх представників. Такі інституції мали б захищати «третій стан» від свавілля монарха, земельної аристократії й клерикалів. Починається боротьба за зменшення податків, що переростає у Англії у намагання парламенту обмежити права монарха. Так, у 1628 р. Парламент Англії запропонував королю підписати Петицію про права, яка дозволяла певні свободи платників податків. По суті, це був перший правовий документ, який демонстрував готовність нових шарів населення відстоювати свої права і свідчив про зміни як у праворозумінні, так і уставленні до абсолютизму в цілому. І в чималій мірі ці вимоги ґрунтувались на теоретичному доробку концепції природного права і суспільного договору, розглянутих вище. Прибічники змін говорили про те, що не держава і не

король наділяє правами. Якщо є природний стан людини і природні права людини, то природа є вищою за державну владу. І якщо держава ці природні права не визнає, то треба змусити її це зробити. Права на життя, власність, на безпеку і свободу визнавались природними. На той час саме такий перелік правових можливостей був органічним для суспільства, оскільки лише на цьому ґрунті можна було обмежити свавілля держави та забезпечити рівність [2].

Поступово, в рамках боротьби за духовні та економічні права відбувається формування в цілому вчення про права та свободи людини, особисту свободу індивіда, про природність цих прав. З метою реалізації власної свободи, «третьій стан» вимагав можливості свободи слова, зібрань, гарантій особистого захисту від судового/поліцейського безладдя. І основною вимогою, все частіше ставала участь в управлінні державою, та визначенні її внутрішньої політики.

Протиріччя між існуючою консервативною монархічною системою і вимогами все зростаючого третього стану врешті решт, призвели в Англії до революції 1648 р. Білль про права, прийнятий за підсумками цієї революції відображав потрібні для розвитку тогочасного суспільства норми. Більшість положень Білля, що стосувались особистих прав, спирались на концепцію природного права. Зокрема, Білль вказував, що природними є права на свободу слова і висловлювання, тому їх неможна обмежувати. Адже якщо природа/Бог наділили людину можливістю говорити і думати, то не може король чи влада відібрати цю можливість. А оскільки всі люди є природними творіннями, незалежно від того, до якого стану вони належать, то природні права мають всі без винятку. Такі положення стають основою для поступового створення безстанового суспільства, в якому основну роль мають грати особисті якості людини, а не її походження. Продовження ідеї суспільного договору стає встановлення парламентаризму та системи вільних виборів. Не можна сказати, що це вже сформовані ліберальні погляди, ні. Але в цей час в Англії, і в ряді інших країн поступово формується явище ліберального праворозуміння, яке

зиїнювало свідомість суспільства відповідно до вимог часу. Як зауважує М. Гуренко: «основою ліберальної доктрини стала природно-правова концепція, яка обумовила в якості первинних принципів свободу та невід'ємність, невідчужуваність прав людини» [10, С.6].

Таким чином на межі XVI-XVII ст.. в Англії та ряді інших європейських країн, під впливом ідей Ренесансу та Реформації, починається активна розробка представниками філософської думки питань, пов'язаних з походженням держави та права. Рядом філософів було розроблено концепції природного права та суспільного договору, які лягли в основу політичних вимог нових прошарків західного суспільства і стали теоретичною основою буржуазних революцій в подальшому.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.

Виникнення ідей раннього лібералізму було підготовлено всім комплексом умов, в яких розвивалась західноєвропейська філософська думка і саме суспільство в добу пізнього середньовіччя та епохи Відродження. Три важливі історико-культурні процеси (Ренесанс, Великі географічні відкриття та Реформація) ознаменували початок Нового часу і сформували ці ідеологічні, ментальні, економічні і політичні умови.

До економічних ми відносимо розпад феодалних земельних відносин, розвиток мануфактурного виробництва, торгівлі. Значний притік колоніального золота і срібла дав поштовх подальшому соціально-економічному розшаруванню та стимулював торгово-економічні операції. Відбувається розпад колективних громадських форм господарювання і на порядок денний виходить економічний індивідуалізм. Виникають нові важливі прошарки населення зокрема торгівельно-підприємницька буржуазія, що тримає в своїх

руках економіку країн і вимагає реалізації своїх соціально-значущих інтересів на економічному і політичному рівні.

В політичному аспекті, все більш помітна секуляризація правління, створюються національні централізовані держави, які починають активну боротьбу за перерозподіл сфер впливу на колоніальному просторі. Ці процеси потребують зміни у ставленні політичної влади до суспільства, створення нового балансу між старими і новими шарами суспільства.

І найпомітнішими були зміни у духовно-ідеологічній сфері, що дало поштовх виникненню і розвитку нових філософських концепцій. Серед цих змін варто згадати секуляризацію свідомості людей, антропоцентризм та гуманізм, розширення уявлень про навколишній світ, значний прогрес у розвитку природничих наук, розвиток науки і техніки, перехід до плюралістичної концепції релігійного світосприйняття.

На межі XVI-XVII ст.. в Англії та ряді інших європейських країн, під впливом ідей Ренесансу та Реформації, починається активна розробка представниками філософської думки питань, пов'язаних з походженням держави та права. Рядом філософів було розроблено концепції природного права та суспільного договору, які лягли в основу політичних вимог нових прошарків західного суспільства і стали теоретичною основою буржуазних революцій в подальшому.

РОЗДІЛ 2. КЛАСИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ТА ЙОГО ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДО ПОЧАТКУ XX СТ.

2.1. Формування та утвердження принципів лібералізму.

В попередньому розділі ми розглянули передумови виникнення ліберальної ідеології. Теоретична розробка концепцій природного права та суспільного договору стала тією базою на якій було сформовано основні принципи класичного лібералізму. Розглянемо, які з ідей мислителів того часу лягли в основу ліберальної ідеології. І спочатку визначимо, які ж принципи сповідує лібералізм, і як саме вони були сформовані в цей час. Загалом лібералізм являє собою методологію, яка (поряд із соціалізмом і консерватизмом) закладає фундаментальні принципи і напрями ідейно-політичного змісту суспільного розвитку: свободу і віру у можливість раціонального досягнення і перебудови світу. Як методологія лібералізм більшою мірою, ніж інші, виявився здатним до серйозної і ґрунтовної еволюції, в різні часи поєднуючи в собі мало сумісні ідеї, концепції і доктрини, але при цьому зберігаючи ряд основних для нього положень, серед яких виділяються визнання можливостей: індивідуальної свободи («рівної свободи») переважно в усіх сферах суспільного життя (виняток — економіка); критичного ставлення кожного індивіда до громадського устрою; поваги з боку держави і її рівного відношення до будь-якого індивіда. До класичних принципів лібералізму традиційно відносять: свободу індивіда, самовизначення особи (у протиставлення до феодалльної залежності, корпоративності та ієрархії); свободу слова, віросповідання, зборів, вибору (у протиставлення релігійному і абсолютистському диктату часів феодалізму); толерантність до поглядів і переконань інших людей (як запорука взаєморозуміння і створення громадянського суспільства); скасування станових привілеїв, рівність всіх перед законом (у протиставлення до жорсткої соціальної детермінованості феодалізму); свободу торгівлі, конкуренції, підприємництва (як основа для

саморозвитку індивіда); народ як джерело влади; функції держави обмежуються політичною сферою (держава – нічний сторож); пріоритет інтересів індивіда та громадянського суспільства перед інтересами держави; невтручання держави в економічну діяльність індивідів (як реалізація економічної свободи).

Розглянемо, насамперед політичну складову. В попередньому розділі ми згадували значення розробки Т. Гоббсом та рядом інших філософів теорії природного права, та теорії суспільного договору. Якщо ми говоримо про Т. Гоббса, то слід зауважити, що його погляди на державу і суспільство були досить своєрідними. Як зауважує М. Яцишин, Томаса Гоббса іноді називають розробником ідеї поліцейської держави [39, С.20]. Проте, саме Гоббс приніс ряд ідей які стали невід'ємною частиною політичного лібералізму. До них ми можемо віднести тезу про державу, творіння рук людських, задля організації суспільного життя. Політична філософія Гоббса відстоює тезу про природну рівність людей, про необхідність усвідомлення індивідом обмеження власного егоїзму та свободи заради колективної волі інших громадян [33]. Так само і принцип суспільної угоди як способу регуляції життя людей, став відображенням нових уявлень модерного європейського суспільства про людину, її права та справедливість, відмінну від уявлень доби Середньовіччя. По суті Гоббс став безпосереднім попередником Локка, якого небезпідставно вважають батьком лібералізму.

Джон Локк (1632 – 1704) є автором великої кількості памфлетів, трактатів та нарисів, серед яких найвідомішою є його праця «Два трактати про правління» опублікована у 1690 р. В цій роботі Дж. Локк розкрив свої погляди на походження, мету й організацію державної влади та її призначення. Вище ми вже розглядали трактування Дж. Локком природних права людини. Додамо, що автор аналізує процеси розвитку людства від вільного стану природної свободи до одержавленого суспільства та гарантованої ним свободи. На наш погляд, сама розробка подібних питань була відображенням прагнень європейських міщан того часу обґрунтувати свої права на рівність в суспільстві

з більш привілейованими класами. Саме тому в полі зору ідеологів раннього лібералізму були саме питання співвідношення та взаємоіснування держави та суспільства, держави та громадянина. Дж. Локк вказує, що у додержавний період люди жили досить впорядковано та благополучно. Розум був основним законом, що регулював його життя і забезпечував злагоду [5, с. 182]. Іншими словами людина від природи є доволі розумною, щоб правильно жити і усвідомити вигоди від організованого державного життя. Ініціатива створення держави іде «знизу» від народу. Відповідно це основа для формування одного з ліберальних постулатів – а саме, визнання народу джерелом влади, визнання цінності волі і розуму індивіду. Рівність – ще один постулат лібералізму знаходить повне відображення в концепції Дж.Локка. Він говорить про те, що творіння одного виду, породи, автоматично від природи отримують рівні права [5, с. 263]. Отже, в природному стані люди є необмежено вільними в плані розпоряджатися самими собою та власним майном, всі права є взаємними. Оскільки люди розумно зацікавлені в збереженні такої ситуації, то влада кожної людини спрямована на захист і підтримку природного закону [19, с. 70]. І саме розумне прагнення захистити природний закон і є причиною укладення суспільного договору. Зауважимо, що для Локка причиною цього договору є не бажання вийти з війни, як для Гоббса. Потреба в угоді продиктована розширенням потреб людей, недосконалістю деяких форм природного закону. Причиною створення держави і права тут виступає усвідомлення необхідності. Тобто людина і її розум – є основним джерелом права [19, с. 95-96]. Таким чином, створюючи державу, люди підтверджують свої права та свою свободу. Саме Дж. Локк вперше визначає три види права, що не можуть бути відібрані будь ким – право на власність, право на життя, право на свободу. Саме ця тріада лягає в основу самореалізації людини в ліберальному буржуазному суспільстві. Це відображення потреб новонародженої буржуазії у захисті своїх політичних та економічних інтересів, можливості позбавитись від сваволі монархів, церкви та феодалів. Локк зауважує, що оскільки індивіди об'єднуються заради гарантії своїх прав, то ж

головною метою створення людьми держави є зберегти їхню власність (право приватної власності це теж основа основ буржуазного способу життя). Така мета породжує і основний обов'язок державної влади - захист життя і власності громадян. Інакше для індивідів просто б не було сенсу відмовлятися від життя у природного стані. Оскільки природні права людини існували до об'єднання людей у політичний союз, то права індивіда є первинними до прав держави [19, с. 208]. Цей постулат індивідуалізму і пріоритету індивідуального над колективним теж є основоположним для ідеології лібералізму. Мислитель дав і пояснення того, що ж саме не влаштовувало людей у природному стані і що змусило укласти договір. На його погляд, насамперед, це відсутність у природному стані загальновизнаного, єдиного закону, який би визнавався всіма і міг служити основою для вирішення суперечок. [19, с. 335]. По-друге, у природному стані не було неупередженого та добре обізнаного судді, у якого була би влада вирішувати усі суперечки у відповідності до закону. Адже, у природному стані кожен індивід в міру своєї розумності є і суддею, і виконавцем закону природи. Однак люди недосконалі і можуть знаходитись під впливом почуттів, емоцій тощо, бути недбалими або байдужими. Крім того у окремого індивіда просто немає ніякої змоги щоб забезпечити здійснення правосуддя [19, с. 335]. Тобто, свобода і права мають бути чимось гарантовані і це зумовлює виникнення якісно нового політичного інституту – держави. За концепцією Локка, сам суспільний договір теж є втіленням свободи - свободи вибору. До принципів лібералізму, що затверджувались тоді ми відносимо і постулати Дж. Локка щодо рівня свободи індивіда і держави. Він відмовляє будь кому, в тому числі і верховній владі у можливості абсолютної свободи. По суті, Дж. Локк визначив соціальні, правові, організаційно-політичні та майнові межі державної влади [18, с. 166]. Правовими є закони однакові для усіх. Соціальні межі обумовлені загальним благом до досягнення якого мають тяжити закони і яке має забезпечувати держава. Майнові – полягають у згоді народу на зміну податків на власність. Організаційно-політичні, полягають у неможливості для законодавчого органу передавати або передоручати

законодавчу владу комусь іншому крім тих, кому її довірив народ [22]. Звичний для ліберальної демократії поділ влади теж був обґрунтований Дж. Локком. Виділяючи виконавчу, законодавчу, та союзну (федеративну) гілки влади, філософ зауважував, що права особистості по справжньому можна забезпечити лише за умови їхньої незалежності. [19, с. 496]. Мислитель проробив порядок дій та повноваження всіх гілок влади з значним переважанням функцій законодавчої. Саме парламент як результат народного волевиявлення, мав бути інституцією, що гарантує дотримання прав. При чому у основу виборів було покладено майновий ценз. Ще один ліберальний принцип – це принцип більшості при прийнятті рішення. Це вважалось важливим для недопущення порушення природних норм. Філософ допускає право народу виступати проти влади (на відміну від Гоббса). Умовами, що можуть бути приводом до виступу проти влади, філософ вважав або узурпацію законодавчої влади, що може порушити безпеку життя і існування власності індивідів, або дискредитацію виконавчої влади внаслідок її діяльності всупереч законам. Оскільки такі вчинки знищують систему належного врядування, створену народом, вони загрожують розпадом суспільства і тоді суспільство має право повстати. Велику увагу було приділено питанням законності. Всі громадяни мають бути рівними перед законом [19, с. 188]. Законність тлумачиться не формально. Вона передбачає як чітку регламентацію структури, дій, цілей та можливостей державних органів, так і непорушність законів природи.

Дж. Локк був прихильником конституційної монархії, але припускав і можливість республіки. Він категорично заперечував абсолютизм, як такий, що порушує природний закон. Мислителю вдалося органічно поєднати в своїй концепції і ідеї суспільно-договірного характеру і розуміння невідчужуваності прав особистості. Свобода людини в нього органічно поєднана з розглядом народного суверенітету та принципами відповідальності влади перед народом. Його уявлення про політичну справедливість базуються на концепції правової конституційної держави яка забезпечує суспільну безпеку та спільне благо. Сформульовані Дж. Локком політико-правові принципи з часом стали

визнаними принципами ліберальної організації суспільного життя та мають практичне значення до сьогодні.

Ліберальні традиції Дж. Локка продовжили Адам Сміт, Джон Стюарт Міль, Томас Джефферсон. Його ідеї багато в чому стали теоретичним підґрунтям політичної системи США. Вони також, вплинули на теорію Просвітництва в дореволюційній Франції, в тому числі на Ш. Монтеск'є та його працю «Про дух законів».

Іншим не менш значущим розробником теорії лібералізму є французький юрист та політичний філософ Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755). Перші фундаментальні політичні та юридичні ідеї просвітлення чітко виражаються у його творах "Персидські листи" та "Роздуми про причини та падіння римлян". У 1731 році в пресі з'явився його відомий твір «Про дух законів», яка отримує широке громадське визнання в Швейцарії в 1748 році. У роботі «Про дух законів» відображалась методологія вирішення проблем суспільства тієї епохи.

Ш.Л. Монтеск'є намагався показати об'єктивно існуючі залежності під час створення законів, заснованих лише на фактах, отриманих емпірично. Філософ розглядає закони у тісній взаємодії з різними елементами світу: «Багато речей контролюють людей: клімат, релігія, закони, принципи влади, приклади минулого, мораль, звичаї; В результаті всього цього формується загальний дух народу »[29, С 496].

У цих умовах, створюючи спеціальну правову систему, автор побачив спеціальні зв'язки, які існують між собою в цілому. За словами Монтеск'є, ця обставина знаходиться в добре відомій рівновазі, тобто посилення одного факту призводить до ослаблення іншого: "чим більше дії однієї з цих причин збільшується, тим більше дія інших ослаблена" [29, С 495]. Виходячи з цього умовного представництва, ми можемо зробити висновок, що закони повинні стати необхідною умовою для процвітаючого життя суспільства. Ш. Л. Монтеск'є, як і інші просвітники, покладали великі надії на раціональні закони як гарантію свободи особистості.

На думку філософа, свобода може існувати лише в межах закону. Він писав: "Свобода - це право робити все, що дозволено законами" [29, С.496]. Крім того, Монтеск'є стверджував, що не будь -яке законодавство забезпечує свободу громадянина, а лише те, що прийняте урядом, обраним народною асамблеєю.

Свобода людини в більшості випадків безпосередньо залежить від кримінального та податкового законодавства. Ш.Л. Монтеск'є писав: "Політична свобода лежить у нашій безпеці або, принаймні, в нашій вірі, що ми в безпеці" [29, С.497]. Це може статися, якщо в державі будуть прийняті процедури юридичні дії.

Ш.Л. Монтеск'є надав пріоритет впливу податкового права на свободу, він написав: "Податок на душу населення є більш характерним для рабства, податок на товари є свободою, оскільки він не настільки конкретно впливає на особу платника податків" [29, С. 498]. Законодавство держави безпосередньо формує свободу особистості, філософ стверджував, що "кожна людина, яка має владу, схильна зловживати нею". Для того, щоб обмежити монополізацію влади, вона повинна бути розділена між різними структурами. Виходячи з цих положень, філософ обґрунтував теорію поділу влади, засновану на існуючому законодавстві Великобританії в період творчої діяльності Ш. Монтеск'є. Як було зазначено раніше, він запропонував систему влади, в якій існуватимуть три гілки, а саме: законодавчі, виконавчі та судові.

Рациональні філософські та юридичні ідеї Монтеск'є мали великий вплив на розвиток ідей лібералізму, свободи та демократії.

Продовжувачем аналізу концепцій природно-правничого та договірного характеру, як основи життя суспільства став Жан-Жак Руссо (1712-1778). Свої державно-правові погляди він розкрив у творах "Про суспільний договір", "Міркування про причини і підстави нерівності".

На перший план в своїх тезах Руссо виніс не розум людини, а добру волю, почуття, емоції та пошану. Він був гарячим прихильником ідеї рівності людей. Адже, на його думку, природний стан людей був справедливим. Люди

жили в умовах рівності, свободи, братерства за відсутності майнового розшарування, державного апарату насильства та приватної власності. А нерівність була породжена переходом людей з природного стану в державний. Тобто організованість суспільства є основною причиною нерівності. Тому ідеальний лад майбутнього для Руссо – це природний стан але за умови збереження всіх позитивних досягнень суспільства. Справедливим для філософа є таке суспільство, що базується на співжитті незалежних, вільних, рівноправних людей, які мають спільну волю, що реалізується як народний суверенітет [14, С.22].

На думку Руссо, суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Призначення уряду – втілювати в життя закони і підтримувати належний правопорядок. В разі невиконання делегованих повноважень уряд волею народу усувався. Звернемо увагу на той факт, що для Ж.Ж. Руссо існування представницьких органів не є необхідним. Законодавча влада може здійснюватися безпосередньо народом. І це право народу є неподільним і невідчужуваним.

Руссо вважав "нормальним" політичним устроєм лише республіку, під якою він розумів будь-яку державу, яка управляється законами, незалежно від форми правління. В центрі його розуміння права лежав концепт свободи, як природної сутності людини. Руссо обґрунтовує право індивідів на повстання проти несправедливої влади. Безумовно, не можна сказати, що Ж.Ж. Руссо був лібералом. Його розуміння свободи є іншим ніж в ліберальній доктрині. Але він представляв плеяду філософів тієї пори, що закладали розуміння справедливого суспільства заснованого на рівності всіх і розуміння народу як єдиного джерела влади.

Хоча економічні потреби буржуазії по суті стали тим підґрунтям на якому виникла потреба в новій ідеології, самі економічні засади лібералізму були розроблені дещо пізніше. У класичній роботі А. Сміта "Вивчення природи і причини багатства народів» (1776) вперше аналізується вплив ринкових відносин на життя суспільства і свободу індивіда, яка врешті-решт

перетворилася на одну з ключових моментів ліберального дискурсу. "Кожна людина ..., - писав А. Сміт, - переслідує лише свою власну вигоду, ... вона йде до мети, спрямована невидимою рукою незалежно від своїх намірів ... переслідуючи власні інтереси, вона частіше активно служить інтересам суспільства, ніж коли свідомо прагне зробити це» [61, с 78].

Таким чином, найважливішим аргументом економічного лібералізму було спочатку те, що система вільного підприємництва, на основі приватної власності гарантує суспільству в цілому вищий рівень забезпечення, порівняно з економічною політикою, в якій активну роль грає держава.

Вільна людина самостійно приймає рішення і, відповідно, працює більш ефективно. Вона займається тим, до чого є більше пристосованою, отримує прибуток від правильних дій і несе особисту відповідальність у разі неправильних чи непередбачених.

Конкуренція змушує індивіда працювати з більшою віддачею та ставити на передній план побажання споживачів. Крім того, вільне інвестування капіталу в сфері, що обіцяють більший прибуток, підвищує ефективність соціального виробництва в цілому. При цьому, А. Сміт ставився до підприємців критично, вважав, що їх прагнення надати ціни до максимуму, при оплаті робітникам мінімальних коштів природною властивістю людської особистості. За словами А. Сміта, підприємці всіляко прагнуть досягти статусу монополії, усунути умови та порушувати інтереси споживачів. Вони приносять користь суспільству в тій мірі, що опозиція конкурентів не дозволяє їм досягти монопольної позиції на ринку [61, с.121].

Однак до спадкової сільськогосподарської аристократії, що привласнювала левову частку багатства нації без інвестицій А. Сміт ставився ще гірше. Однією з головних умов для збільшення "багатства народів" він вважав збільшення кількості незалежних малих землевласників, які були б наділені всілякими чеснотами, перш за все, працелюбністю та чесністю.

Таким чином, можемо зауважити, що протягом XVII-XVIII ст. в Європі було обґрунтовано теоретичні принципи раннього лібералізму. До таких

принципів ми відносимо рівність і толерантність, цінність торгівлі і промисловості. Ранній лібералізм обстоював права середнього класу, а не монархії та аристократії; незмірно поважав право власності, надто нагромадженій працею самого господаря. Принцип спадковості влади хоч і не відкидався, зате став обмеженішим, ніж у попередню добу; зокрема божественне право монархів відкидалося на користь погляду, що кожна громада, принаймні на початку, має право сама обирати форму врядування. Отже, ранній лібералізм схилявся до демократії, обмеженої правами власності. Існувало переконання, — спершу виражене неявно, — що всі люди народжуються рівними, а їхня дальша нерівність — продукт обставин. З'являлися певні антиурядові настрої, оскільки уряди майже всюди були в руках монархів і аристократів, які рідко розуміли і поважали інтереси торговців, але ці настрої стримувалися надією, що невдовзі необхідні розуміння і повага будуть досягнуті.

Ранній лібералізм протиставлявся всьому середньовічному, як у філософії, так і в політиці; адже середньовічні теорії санкціонували владу Церкви й монархів, виправдовували переслідування й не давали піднятися науці. В наступному столітті ці теорії породили Французьку революцію, та наполеонівські війни. А ці події змусили переглянути деякі постулати і кінець XVIII – початок XIX ст ознаменувався формуванням класичної ліберальної теорії.

2.2. Ліберальні теорії XIX ст. (Ф.Гізо, О. Т'єрі, Ф. Мін'є, І. Бентам, Б. Констан та інш)

Наприкінці XVIII на початку XIX ст. наступає етап кінцевого оформлення ідей класичного лібералізму. Увібравши в себе досвід теоретичних побудов попередників та реалії кількох буржуазних революцій та їх наслідків, теоретики лібералізму починають переосмислення його основ. До європейських колег приєднуються мислителі з американського континенту, де значно ширилися

ідеї прав і свобод людини, привнесені емігрантами з Англії. Цей історичний період означився формуванням комплексної ліберальної доктрини у своєму класичному варіанті. Спираючись на теоретичні викладки попереднього етапу філософи цього періоду завершили обґрунтування класичного лібералізму. Класично-ліберальний період пов'язують з діяльністю І. Бентама, Дж. Мілля, Б. Констана та інш. Розглянемо деякі з теоретичних складових ліберального дискурсу того часу.

Драматичні події Великої французької революції та подальша епоха Наполеонівських воєн створила нову політичну реальність в Європі і похитнула віру філософів у торжество людського розуму і змусили переосмислити деякі постулати.

Французький публіцист Б. Констан постійно критикував тезу про нескінченність суверенітету народу та запропонував розрізнати приватні та публічні сфери людського життя. Згідно Б. Констану, приватна сфера включає, перш за все, невідчужувані права людини та свободи: свобода особистості, та недоторканості особистості, свобода совісті, свобода думок (включаючи свободу висловлювати їх публічно), можливість користуватися ними, можливість набувати та утилізувати свою власність, гарантії захисту від будь-якої сваволі з боку силових структур чи пересічних громадян [10, С. 82].

Приватна сфера в силу потреб є індивідуальною та незалежною і справедливо залишається поза будь-якою соціальною компетентністю. Ні суспільство, ні держава не повинні вторгнутись у приватну сферу людського життя.

Ліберальний дискурс переконує, що людина повинна бути захищена не тільки від державної сваволі, але і від тиранії загальної моралі. Поки людина залишається в рамках приватної сфери, і не порушує законних прав інших людей, ніхто не має права порушувати її власні кордони.

У 1819 році Б. Констан у своїй промові, в якій він порівнював «свободу» людей у давнину і «свободу» людей сучасних, визначив, що свобода давніх часів це, насамперед, свобода у політичному її розумінні, залученість до

управління, а свобода сучасної людини полягає у наявності в неї свободи слова, поглядів, об'єднань, власності та релігії, гарантоване верховенством права. Насамперед можливість для індивіда користуватися правами, приватною незалежністю, і є основою для врядування. Особиста незалежність – ось найперша потреба людини. З цього витікає висновок про недоречність вимагати від індивіда якихось жертв задля політичної свободи чи загального блага [20]. Отже, початкові позиції ліберальної концепції Б. Константа базуються на визнанні необхідності незалежності індивіда від держави та свободи в її негативному правовому розумінні. По суті це індивідуалізм у крайній його формі. Філософа пізніше критикували за проголошення байдужості до блага окремих людей та егоїзм. Але на той час, це було принципово новою, прогресивною позицією. В англійській політичній думці того часу ідеї індивідуальної свободи як базової істини були дуже широко розповсюджені. Відтак лібералізм межі XVIII–XIX ст. – це процес еволюції поглядів на народну державу та республіку як запоруку рівності і реалізації свободи людини, і до обґрунтування необхідності особистої незалежності і свободи та прав незалежно від форми держави. В цей час починається протистояння та постійна дискусія між представниками класичного лібералізму та прибічниками республіканізму, та прибічниками лівих ідеологій, що триває і донині. Для лібералів класичної формації головним було забезпечення свободи, прав і можливостей індивідів, і вони вважали зробити це можливим за умов будь якої форми правління. Для республіканців же, принциповим було дотримання ідей народного суверенітету, виражених у народному представництві на державному рівні. Для класичного лібералізму ідеї загального блага та верховенства права завжди були вищими ніж ідеї представництва заради представництва. Причому якщо спочатку лібералізм і республіканізм були недалеко одне від одного, то потім вони починають розходитися. Якщо за часів Дж. Локка свобода людини визначалася як засноване на суспільній згоді, незалежне від індивідуальної волі підпорядкування розумним актам законодавчої влади, обмеженої метою

досягнення суспільного блага, то вже Бенджамін Констан розумів принцип свободи, як право підкорятися тільки законам і чинити супротив свавіллю однією або групи осіб [20].

У першій половині XIX століття лібералізм перетікає у сфера практичної політики. У більшості країн західної Європи створюються ліберальні осередки. У ряді країн ліберали отримують доступ до формування державної політики, як результат виникає явище "урядового лібералізму".

А. Гоулд відрізняє 3 ключові характеристики ліберальних політичних режимів, утворених у ряді європейських країн в середині XIX століття.: 1) Конституційна парламентська монархія як спосіб організації державної влади, в якій основні права та свободи громадян гарантуються; 2) Бажання до усунення адміністративних бар'єрів для функціонування вільної ринкової економіки в країні, однак, далеко не завжди супроводжуване ідеями фріфедералізму, тобто. вільної торгівлі між державами; 3) Відокремлення церкви від держави та забезпечення свободи релігії [48].

Серед подібних практик назвемо час діяльності Дж. Медісона у США, який був ярим прихильником американського націоналізму, відіграв провідну роль у створенні конституції США і Білля про права. Медісон працював міністром закордонних справ уряду Джефферсона 1801—1809 рр. та був четвертим президентом США. Він яро відстоював ідеї плюралізму та поділу влади, підтримуючи прийняття федералізму. Таким чином, «медісонізм» наголошував на необхідності створення системи стримування та протидії як на головний спосіб запобігти тиранії. Тим не менш під час свого перебування на посаді президента він намагався посилити державну владу [17, С. 129].

Найвідоміший приклад "урядового лібералізму" в середині XIX століття. служить діяльності групи "доктрини" під час липневої монархії у Франції (1830–1848)

Назва цієї групи інтелектуалів, незаперечним лідером якого був історик Франсуа Гізо, слугує свідком важливої ролі ліберальних принципів і навіть цілісної ідеологічної доктрини для її представників. Ф. Гізо неодноразово

займав різні міністерські посади, а також фактично керував французьким урядом протягом декількох років. Ф. Гізо послідовно захищав ідею збереження високого майнового цензу для участі у виборах з метою підтримки домінуючого положення буржуазії в представницьких органах влади. Згідно з його доктриною, лише буржуазія була здатна забезпечити єдність свободи та порядку. Один із прихильників Ф. Гізо Дювержі-де-Оранна у 1835 році сказав: «Сила повинна належати до класу, який має здатність рухати вперед цивілізацію. Таким зараз є тільки середній клас, а час аристократії пройшов, а нижчі класи ще не досягли достатнього ступеня просвітлення та не мають постійного дозвілля. Середній клас поєднує всі інтереси, навіть відокремлені та суперечливі. Немає нічого законного, хорошого і корисного, що б він не містив і не уявляв » [53].

В уявленні французьких "доктринерів" ідея корисності сильного середнього класу для зміцнення політичної свободи стала однією з основних для ліберальної ідеології. Середній клас став важливим вузловим моментом ліберального політичного дискурсу. Його прибічники - Ф. Мін'є, О. Т'єрі, звернули особливу увагу на історичну роль третього стану – "простолюдинів", котрих вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам – дворянству та кліру. В процесі подальшого розвитку соціально-філософської, правової та політичної думки поняття "народ" набувало різноманітних характеристик у залежності від конкретної історичної ситуації.

Відмова Ф. Гізо у 1847 році підтримати ідею виборчої реформи, яка значно збільшує кількість виборців послугувала причиною різкої критики уряду [53]. До кінця XIX століття ліберали зрозуміли, що їх ставка лише на середній клас ставить їх у невигірне становище по відношенню до лівих ідеологій. Адже закрити доступ до політики для величезних мас бідних та погано освічених вони все одно не могли. Міський пролетаріат до того ж стає серйозною політичною силою.

Ця точка зору відображається в його творах до І. Бентама. На основі філософських поглядів французьких матеріалістів Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Діма,

він розробив теорію утилітаризму. Ця теорія передбачала права індивіда отримувати від життя всі блага та насолоджуватись ними, а головною метою людського розвитку проголошувалось гармонізація особистих та соціальних інтересів шляхом створення універсальних переваг.

Свої погляди на політику, державу, законодавство, І. Бентам відобразив у таких творах як "Фрагмент про уряд" (1776), "Провідні принципи конституційного кодексу всіх держав" (1828), "Деонтологія, або наука про моральність" (1815–18344).

Серед європейських лібералів ХІХ століття. Бентам був представником ліберальної ідеології, але взагалі не «вписався» у загальну концепцію класичного лібералізму. Основами класичного лібералізму в ХІХ столітті були тези про особисту свободу, незалежність зв'язків з громадськістю, наявність приватної власності, захищеної законом. Філософ, навпаки, розглядає характеристики безпеки людини та захисту його суспільних інтересів, не приділяючи великої уваги праві на свободу певної людини. Бентам вважає, що людина - коваль свого щастя і не повинна сподіватися на підтримку суспільства. Свобода людини в суспільстві полягає в незалежному виборі суспільних інтересів та визначення меж корисності його діяльності в ім'я суспільства. Він стверджує, що неможливо обмежити певну людину і радить: "... не дозволяйте іншим пригнічувати себе, і ви зробите достатньо для суспільства" [40]. Бентам порівнює свободу з вседозволеністю, і його висновок стає зрозумілим у цій категорії: "Є кілька слів, які були б настільки згубними, як слово" свобода "та його похідні".

І. Бентам був противником створення школи природного права та законодавства в державі, яка дасть людині можливість використовувати свободу та особисті права у всіх зв'язках з громадськістю. Даючи оцінку прав людини, він написав, що це "дурниця на ходулях", крім того, оцінюючи французьку декларації прав людини, він вважав це "метафізичною роботою" яка має дуже мало спільного з реальністю.

Великобританія справедливо вважається батьківщиною європейського лібералізму, в тому числі через те, що в ХІХ столітті тут жив і працював Джон Стюарт Мілл (1806–1873) – один з творців класичного лібералізму. Він окреслив власні ліберальні погляди на державу, закон і законодавство у своїх творах: "Про свободу" (1859) "Роздуми про представницьке правило" (1861) "Основи політичної економії з деякими їх застосуваннями до соціальної філософії" (1848). Джон Стюарт Мілля критикував європейський лібералізм як такий, що приділяє надто багато уваги до ідеї народного суверенітету. Натомість, правильність дій державної влади він бачив по іншому. Він виділив єдиний резон для того, щоб влада мала право застосовувати примус по відношенню до громадян та їх спільнот. Таким резон м'г бути лише захист прав і свобод одних індивідів від свавілля інших. Не національна безпека, а особиста незалежність індивіда – ось що цікавить Мілля найперше. Сучасні вчені пояснюють таку позицію реакцією на історичне минуле Європи часів абсолютизму. Адже тоді людина сприймалась як щось вторинне по відношенню до держави. Дж.С. Мілл провів історичний аналіз розвитку ліберальних політико-правових поглядів. Він зауважив, що лібералізм потроху еволюціонує від закликів забезпечити народний суверенітет до забезпечення державною владою особистих свобод та прав. Мілл підтримував позицію Б. Константа, щодо можливості знайти зміст свободи та захистити її в умовах різних форм держав, а не обов'язково республіки [56].

На початку свого творчого шляху британський філософ захищав теорію утилітаризму І. Бентама. Однак пізніше він засумнівався у її справедливості і дійшов висновку, що неприпустимо враховувати моральність особистості лише з точки зору економічної вигоди людини. Дж.С. Мілл сумнівався, що економічна вигода людини допоможе збільшити добробут усіх громадян держави. Він дійшов висновку, що принцип досягнення загального блага (особистість особистості) може бути повністю "спровокований", якщо воно безпосередньо пов'язане з іншою не менш важливою ідеєю - взаємними інтересами індивіда та суспільства.

Як соціолог Дж. С. Мілл, у своїй науковій діяльності щодо системи «моральних» (на його думку) правильних моделей політичної та правової організації людського життя писав: "Зараз я розглянув вибір політичних інститутів, менш з моральної та освітньої точки зору, ніж з точки зору матеріальних інтересів" [56]. За словами філософа, особливе відображення моралі та чесноти у людини слід реалізувати в його бажанні зробити добро іншим людям і самовіддано працювати на блага суспільства - саме це відрізняє вільну людину від невільної. З точки зору свободи особистості, Дж. Мілл аналізує політичні та юридичні проблеми. Основні критерії розвитку лібералізму в суспільстві відображаються на розроблених ним категоріях, таких як "свобода", "порядок і прогрес", "оптимальна політична система", "межі державного інтервенціонізму" тощо.

В плані свободи особистості Дж. Мілл визначав майже повну незалежність людини, яка безпосередньо пов'язана з його природними правами - це означає, що в рамках цих норм людина незалежна у своїх діях та діях. Межі цих природних прав полягають у здатності особистості використовувати свободу дій з іншими громадянами, свободу вибору життя, утилізацію власної долі тощо. Перелічені свободи є важливими умовами для незалежного розвитку особистості та виключення можливості втручання інших членів суспільства в його особисте життя [56].

За словами Дж. Мілла, втручання в особисте життя людини може надходити з декількох джерел, а саме: з усіх гілок влади; з уряду; з домінуючої громадської думки; невеликої соціальної групи в якій безпосередньо знаходиться людина. Крім того, він вказує на ще одну соціальну ваду, яка називається "духовним і моральним деспотизмом", і яка за своєю жорстокістю випереджує "навіть те, що ми знаходимо в політичних ідеалах найсуворіших дисциплінерів з числа давніх філософів" [56]. По суті, Дж. Мілл побачив небезпеку "усереднення" людини в умовах демократії. Але його піклування про індивідуальну свободу людини не означає, що держава та суспільство не мають права юридично переслідувати громадянина і морально вимагати від нього

дотримуватися правил та норм поведінки особистості в певній державі. Він вважає такі санкційні дії абсолютно законними у запобіганні задіяння можливої шкоди суспільству будь-яким громадянином. Саме чітке розмежування між сутністю свободи індивіда та вседозволеністю відображається в творах Дж. Мілла. Свободною особистістю, філософ вважає, категорію громадян, які досягли високої культури в суспільному житті та мають гідний рівень громадянського морального розвитку. Саме таке розуміння гідного громадянина притаманне в цілому класичному лібералізму.

Дж. Мілл визначає свободу особистості як першопричину у формуванні основи політичної структури та її функціонування в межах існуючих громад. Саме цей механізм робить державу залежною від здатності більшості громадян створювати цивілізоване людське суспільство.

Підводячи підсумки вищезазначеного, зауважимо, що принцип індивідуалізму та пріоритет індивідуального перед колективним обстоювався «класичними лібералами» як онтологічний принцип. Інтереси індивіда розцінювалися як первинні до інтересів держави. Завданням суспільства проголошувалося забезпечення своїм громадянам прав і свобод, співвідносних з рівними правами інших. Свобода для лібералів – це відсутність примусу, недоторканність особистого життя, особиста свобода. Тобто мова йде про негативне сприйняття свободи. Гарантією такої свободи вважалась приватна власність. І саме її захист мав особливе значення. По суті, головним об'єктом турботи держави є забезпечення економічної свободи індивіда. Для класичних лібералів ідеалом був суспільний лад який саморегулюється за допомогою ринкових відносин а кожен індивід діє керуючись лише власними інтересами. Економічна вигода – ось основна запорука відносин між людьми. Було розроблено концепцію держави – «нічного охоронця». Тобто функції її зводились до охорони приватної власності і впровадження основних правил вільної конкуренції. Не передбачалось жодних державних перерозподілів ресурсів. Кожен робить себе сам. На практиці це відобразилось у прийнятті ряду законів проти бідності. Таких як «Закон про бідних» в Англії. В уяві

класичних лібералів суспільство рівних представляє собою змагання різноманітних політичних партій, соціальних груп і громадських організацій. Саме таке змагання сформує сильну еліту та сильну економіку і забезпечить більшу стійкість і стабільність перед різноманітними економічними і соціальними викликами. Таким чином, базовою економічною, політичною та правовою цінністю лібералізму був індивідуалізм як провідний принцип життєдіяльності окремої особи та всього суспільства.

2.3. Криза ліберальної ідеології на межі XIX-XX ст.

На межі XIX-XX ст. соціально-економічна і політична ситуація в світі значно змінюється. Розвиток капіталістичних відносин вступає в стадію монополізму. Перед економікою і політикою західних країн постають проблеми недоброякісної конкуренції, монополістичного тиску, поглиблення соціального розлому між надбагатими та надбідними шарами суспільства. Процеси монополізації виробництва та концентрації капіталу зумовили порушення одного з центральних принципів лібералізму – принципу рівності можливостей. Найважливіші положення ліберальної доктрини набули функцій захисту інтересів привілейованих прошарків населення, не піклуючись про найменш захищених громадян. Реалії корпоративного капіталізму доводили: традиційні механізми ліберальної демократії вже не спрацьовують, пріоритет у політиці відтепер віддається не особі, а корпорації. Нові політичні та соціально-економічні реалії потребували цілком нових типів поведінки, мотивації та етики, що у підсумку й зумовило кризу ідеології особистого успіху та класичного ліберального світосприйняття. Все це не могло не відобразитися на ідеології. Межа століть це так званий полідоктринальний період, коли модернізуються старі і виникають все нові ідеологічні течії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. набувають поширення критичні погляди на постулати класичного лібералізму, набуває організаційного оформлення політична боротьба проти процесів монополізації виробництва – рух за прийняття антитрестівського законодавства, рух популістів. Англійські

вчені Дж. Гоббсон і Л. Гобхауз, німецькі економісти В. Ойкен і В. Рьопке, американці Л. Уорд, Дж. Кроулі, І. Бірд, Дж. Дьюї виступали за розширення соціальних функцій держави та сфер правового регулювання, за перегляд деяких постулатів класичного лібералізму з метою вироблення «середнього шляху» розвитку суспільства. Це стало необхідним через цілий ряд вад соціально-економічного розвитку. Так постулат про вільну конкуренцію не міг бути реалізований через диктат монополій, які просто «давили» середніх та дрібних підприємців. Ліберальний індивідуалізм, згідно якого людина має сама вирішувати свої проблеми, робив безпомічним значні шари населення перед обличчям світових економічних криз, війн і революцій. Тому ряд філософів та економістів намагаються переглянути постулати лібералізму таким чином, щоб зберегти його сутність, але пристосувати його до нових реалій життя. Розглянемо деякі з поглядів.

Чіткий перелом класичної ліберальної думки відбувся наприкінці ХІХ ст. із працею британського філософа Т. Г. Гріна (1836—1882), чії твори вплинули на покоління «нових ліберальних» мислителів, таких як Л. Т. Хобхаус (1864—1929) та Дж. А. Гобсон (1854—1940). Т. Г. Грін вважав, що необмежене прагнення прибутку, яке захищалося класичним лібералізмом, зумовило зростання нових форм бідності та несправедливості. Економічна свобода небагатьох зашкодила життєвим шансам багатьох. Слідом за Дж. С. Міллем він відкинув ранню ліберальну концепцію про людей як по суті максимізаторів користі і запропонував більш оптимістичний погляд на людську природу. Згідно з Гріном, індивіди симпатизують одне одному, вони здатні на альтруїзм. Індивід володіє соціальними обов'язками, а не тільки індивідуальними і, таким чином, пов'язаний іншими узами піклування та співчуття. Така концепція людської природи, безперечно, перебувала під впливом соціалістичних ідей, які наголошували на товариській та кооперативній природі людства [47]. У результаті ідеї Гріна були названі «соціалістичним лібералізмом». Грін також заперечував класичну ліберальну думку про свободу. Негативна свобода лише відводить зовнішній тиск на індивіда, надає йому волю обирати. У випадку,

коли підприємства бажають максимально збільшити прибутки, негативна свобода виправдовує їхнє право найняти найдешевшу робітничу силу з можливих. Наприклад, найняти дітей, а не дорослих або жінок, а не чоловіків. Економічна свобода може, таким чином, призвести до експлуатації. Грін стверджував, що контракти по роботі укладаються не вільними та рівними індивідами. Робітники іноді вимушені приймати роботу, бо бідність та голод — єдині альтернативи, в той же час роботодавці зазвичай мають розкіш обирати поміж робітниками. Свобода вибору на ринку, таким чином, є неадекватною концепцією індивідуальної свободи [47, с.213]. На місце негативної свободи Грін запропонував ідею позитивної. Свобода — це здатність особи розвивати та отримувати індивідуальність, вона включає здатність індивіда усвідомлювати свій потенціал, отримувати кваліфікацію та знання і досягати задоволення. Необмежений капіталізм не дає всім однакових можливостей для самореалізації. Наприклад, робітничий клас тримають в умовах бідності, хвороб, безробіття та неосвіченості. Через усунення зовнішнього тиску на індивіда негативна свобода може бути не більше, як свободою голодувати, в той час як позитивна свобода має на меті уповноважити індивіда та убезпечити людей від соціального зла, яке загрожує зруйнувати їхнє життя. Такий погляд, наприклад, був висловлений у Великій Британії у доповіді Беверіджа (1942), який накреслив план для розширення добробуту держави в її атаці на так звані «п'ять гігантів»: нужда, хвороба, неосвіченість, убогість та безробіття. Якщо ринкове суспільство не забезпечує індивідів рівними можливостями зростання та розвитку, то, як стверджували сучасні ліберали, це може бути досягнуто тільки через колективну дію, застосовану урядом. Під впливом німецького філософа Гегеля (1770—1831), який зобразив державу як етичну ідею, яка втілює колективні прагнення суспільства, Грін вважав, що держава наділена соціальними обов'язками перед її громадянами. Вона розглядається не тільки як загроза індивідуальній свободі, але, у відомому сенсі, як її гарант. На відміну від ранніх лібералів, сучасні були готові розглядати державу як уповноважений інститут, що дотримується надзвичайно широкого спектру соціальних та

економічних обов'язків. Хоча це, безперечно, потягнуло за собою перегляд класичних ліберальних теорій, до відмови від основоположних ліберальних ідей не дійшло. Сучасний лібералізм наблизився до соціалізму, але він не ставив соціум перед індивідом. Для Т.Г. Гріна, наприклад, свобода виражається в моральних діях індивідів. Держава не може змушувати людей робити невідповідальні моральні рішення. Баланс між державою та індивідом було змінено, але основний обов'язок перед потребами та інтересами індивідів залишився. Сучасні ліберали поділяють думку класичних лібералів щодо індивідів, які покладаються на себе і беруть відповідальність за власне життя. Це і є суттєвою відмінністю і визнанням того, що це може статися тільки в тому разі, якщо соціальні умови цьому сприятимуть. Таким чином, на межі століть оформлюється центральна проблема сучасного лібералізму — допомагаючи індивідам, допомагати собі.

Основну увагу Дж. Гобсон приділив проблемам розподілу, причому розглядав їх переважно в етичному контексті. Дж. Гобсон вважав, що причиною соціальних криз є невірноваженість у споживанні між панівним та робітничим класом. Розглядаючи недоспоживання всебічно, він говорить про те, що багаті шари населення (капіталісти) надмірно заощаджують капітали, або спрямовують їх на непродуктивні цілі. Це він називає паразитичним споживанням і вважає, що воно призводить до застою у виробництві. В якості виходу з такої ситуації Дж. Гобсон пропонував державне втручання з метою деякого обмеження прибутків підприємців і підвищення, за цей рахунок, заробітної плати на працівникам [50].

При написанні книг Дж. Гобсон враховував практичний досвід підприємців свого часу, зокрема А.Ф. Меммері. По суті, перша його книга була критикою класичної політичної економії у варіанті, Дж.С.Мілля. Дж. Гобсон намагався проаналізувати процес виникнення торгових криз через призму недостатнього споживання та надлишкового заощадження. Ці два явища він називав помилкою індивідуалізму. Таким чином, перший його труд був спрямований на критику однієї з основних цінностей лібералізму –

накопиченню та заощадження. Ці положення були ним надалі розгорнуті у книгах ("Еволюція сучасного капіталізму", 1894, "Проблема безробіття", 1896) [50]. За проповідування цих поглядів його навіть звільнили з роботи в Оксфордському університеті. Але згодом його теорія недоспоживання була використана і високо оцінена Дж.М. Кейнсом в подальшому розвитку неоліберальної економічної теорії.

Ще однією важливою розробкою Дж. Гобсона стала теорія розподілу ("Економіка розподілу", 1900). Сутність її полягала у необхідності перерозподілу доходів у суспільстві таким чином, щоб зменшити гостроту соціальних конфліктів і створити враження справедливого соціального ладу [51]. Він називав це також "природним законом" і часто вказував на його еволюційне джерело.

Ідея заперечення необхідності надмірного накопичення суперечила всім класичним політико-економічним концепціям і засуджувались в елітних наукових колах. Але з часом багато ліберальних економістів, а також економістів марксистської орієнтації підтримали його ідеї і розвинули їх.

Дж. Гобсон вважав, що завданням добросовісного ученого є об'єктивний показ і аналіз дійсності, що й робив в своїх дослідженнях. Зокрема, у роботі "Еволюція сучасного капіталізму" (1894) він вказує на природу виникнення монополізму, та загрози, що він несе економіці і політиці.

Дж. Гобсон одним з найперших філософів розглянув не лише економічну, а й політичну складову капіталізму. Він багато уваги приділив етиці в процесах економіки та політики. На перше місце при розподілі продукту він виносив інтереси людини, а прибуток, зауважував він, має бути на другому. Відчуження працівника від засобів виробництва, несправедливі угоди найму робочої сили він вважав явищами аморальними. Адже підприємець і найманий робітник апріорі є нерівноправними партнерами, що саме по собі суперечить принципу рівності ліберальної доктрини.

Одним з перших, Дж. Гобсон називає основні злочини імперіалізму, а саме поділ світу між великими державами, та посилення ними колоніальної

експансії в пошуках нових ринків збуту та джерел сировини, придушення та пограбування відсталих народів. Саме це, вказував Гобсон врешті призведе до загибелі імперіалізму шляхом зростання державного боргу, розгулу деспотизму та мілітаризму, страшних війн тощо. В цьому його переконали, зокрема, події англо-бурських війн. Він не вважав колоніалізм вирішенням проблеми недоспоживання. Своїм основним завданням Дж. Гобсон бачив пошук реформістського удосконалення для ліберальних і лейбористських партій з метою вирішення нагальних соціально-економічних проблем сучасності [50].

Дж. Гобсоном було обґрунтовано необхідність втручання держави в соціальні та економічні процеси. Він запропонував прогресивний податок (чим більше заробляєш – тим більше сплачуєш) як запоруку встановлення справедливого суспільства з соціальними гарантіями.

Ці пропозиції Дж. Гобсона в подальшому лягли в основу неоліберальної економічної теорії Дж.М. Кейнса та Дж.К. Гелбрейта, та політику Ф.Д. Рузвельта під час Великої депресії. У цілому ж, погляди Дж.А. Гобсона, який був одним із засновників лейбористської партії та ідеологом її лівого крила, справили значний вплив на формування концепції лейборизму — британського варіанта соціал-реформізму. Під час Першої світової війни він, зрештою, залишив ліберальну партію, коли вирішив, що вона зрадила справі вільної торгівлі. Багато які з ідей Гобсона згодом активно використовувались теоретиками марксизму.

Ще один ліберальний філософ цього часу – це Дж. Дьюї. Він теж задавався питанням адаптації ідей лібералізму під нові умови існування. Проблеми, які більше всього хвилюють Дьюї – це соціальні проблеми. Дьюї з гіркотою констатує не тільки наявність, але й поглиблення розриву між фантастичними успіхами природних наук і відставанням моралі, занепаду людських цінностей та зростаючої некомпетентності у вирішенні соціальних проблем. Він вважає, що головна проблема сучасності – встановлення правильних відносин між досягненнями науки і людськими цінностями, прагне

поширити інтелектуальні методи, які обумовили успіхи науки і техніки, також і на соціальну-етичну область, застосувати їх до вирішення соціальних проблем. Дьюї вважає, що ми повинні звернутися до більш ефективного інструменту регулювання поведінки, яким є інтелект, роль якого, за Дьюї, полягає в тому, щоб знайти найбільший вдалий спосіб впоратися з труднощами, що виникли, перетворити невизначену проблематичну ситуацію в певну, вирішену.

Ліберальна демократія, одним із атрибутів якої є громадянське суспільство, на думку Дж. Дьюї, є індивідуальним способом життя кожної людини, що означає наявність і постійне використання соціальних установок, які формують характер особистості і визначають її устремління та цілі в усіх життєвих ситуаціях [53, р. 77-82]. Автономний індивід стає громадянином лише тоді, коли він керується не лише приватним, а й суспільним інтересом, усвідомлює свою відповідальність за стан справ у суспільстві. Тривалий час поняття людини зводилося лише до ролі „природної”, „істинної” людини як приватної особи (індивіда). І лише у класичній німецькій філософії почали інституціонально вирізняти функціональні ролі людини як приватної особи та громадянина, виразника публічної сфери. Відповідно, якщо конкретний індивід не бере активної участі у формуванні та втіленні певних соціальних цінностей, рішень і політики, то демократії (як певного і реалізованого ним способу життя) просто не існує.

Таким чином, на початку ХХ ст. найбільш яскраво проявилися дві специфічні риси соціополітичного життя західних суспільств. З одного боку, відбувалося остаточне закріплення ліберальних цінностей у суспільній свідомості; визнання та утвердження законодавством приватної власності як найвищої цінності сприяло розвитку та подальшому структуруванню суспільного виробництва, зростанню економічної могутності держав. З іншого боку, визнання провідними принципів «laissez-faire», негативне розуміння функцій держави призвели до таких наслідків: звуження царини функціонування ринку, адже капітали переходили лише в окремі галузі виробництва, що зумовило процес концентрації капіталу як за галузевим, так і

за принципом особистого володіння; концентрація капіталу сприяла розвитку процесів монополізації виробництва, коли принцип вільної та справедливої конкуренції припинив свою дію, тому що монополії та середні й дрібні підприємці опинилися у нерівних умовах (що було водночас і порушенням принципу рівності можливостей); структурування виробництва зумовило розвиток одних галузей і занепад інших, що порушувало принцип регуляції попиту та пропозиції як механізму досягнення стабільності ринкової економіки; процеси концентрації капіталу та монополізації виробництва, порушення базових принципів функціонування ринкової економіки спричинили кризи перевиробництва, масове безробіття, соціальну нестабільність у суспільстві. Перелічені вище негативні явища в економічній сфері доповнювалися тим, що категорія «свобода» набула антисоціального значення індивідуалізації. Поширення соціального невдоволення та масовий робітничий рух на заході зумовили потребу в кардинальному реформуванні ліберальної доктрини. Тому ряд вчених намагається проаналізувати ці процеси. Максимальна свобода у формі індивідуалізму вже більше не розглядалася як найвища мета розвитку соціуму, вона почала тлумачитися як один з елементів загального блага та як засіб його досягнення. Тим не менше, наприкінці XIX – на початку XX ст. лібералізм почав трансформуватися, збільшуючи значення суспільства і надаючи державі нових функцій соціального регулювання. Завдяки працям англійських мислителів Дж. Гоббсона, Т. Гріна, В. Хобхауза, німецьких Ф. Наумана, В. Репке, В. Ойкена, італійського Б. Кроче, американських учених В. Уорда, Дж. Кроулі, Ч. Бірда, Дж. Дьюї було сформульовано концепцію нового, або соціального, лібералізму. Суть її полягала в тому, що під впливом марксизму й соціал-демократії окремі базові принципи класичного лібералізму було переглянуто в бік визнання позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II:

Таким чином з XVII і до початку XX ст. ліберальна ідея пройшла довгий шлях від формування її основних принципів, через їх укорінення в житті західного суспільства і до нагальної потреби їх ревізії.

Протягом XVII-XVIII ст. в Європі в роботах філософів таких як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Дж. Медісон, Ш.Л. Монтеск'є та інш., було обґрунтовано теоретичні принципи раннього лібералізму. До таких принципів ми відносимо рівність і толерантність, цінність торгівлі і промисловості, особисту свободу. Всі люди народжуються вільними і рівними, а їх подальший статус залежить від них.

Ранній лібералізм був антиклерикалістським та антиабсолютистським але при цьому релігійно-толерантним. Ці теоретичні викладки породили Французьку революцію, та ряд соціальних потрясінь, що змусило філософів уточнити деякі постулати і кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменувався формуванням класичної ліберальної теорії.

Саме в лібералізмі XIX ст. кінцевим чином затвердились постулати індивідуалізму та пріоритет індивідуального перед колективним обстоювався «класичними лібералами» як онтологічний принцип. Інтереси індивіда розцінювалися як первинні до інтересів держави. Завданням суспільства проголошувалося забезпечення своїм громадянам прав і свобод, співвідносних з рівними правами інших. Свобода для лібералів – це відсутність примусу, недоторканність особистого життя, особиста свобода. Тобто мова йде про негативне сприйняття свободи. Гарантією такої свободи вважалась приватна власність. І саме її захист мав особливе значення. По суті, головним об'єктом турботи держави є забезпечення економічної свободи індивіда. Для класичних лібералів ідеалом був суспільний лад який саморегулюється за допомогою ринкових відносин а кожен індивід діє керуючись лише власними інтересами. Економічна вигода – ось основна запорука відносин між людьми. Було розроблено концепцію держави – «нічного охоронця». Тобто функції її зводились до охорони приватної власності і впровадження основних правил вільної конкуренції. Не передбачалось жодних державних перерозподілів

ресурсів. Кожен робить себе сам. На практиці це відобразилось у прийнятті ряду законів проти бідноти. Таких як «Закон про бідних» в Англії. В уяві класичних лібералів суспільство рівних представляє собою змагання різноманітних політичних партій, соціальних груп і громадських організацій. Саме таке змагання сформує сильну еліту та сильну економіку і забезпечить більшу стійкість і стабільність перед різноманітними економічними і соціальними викликами. Таким чином, базовою економічною, політичною та правовою цінністю лібералізму був індивідуалізм як провідний принцип життєдіяльності окремої особи та всього суспільства

На межі XIX- XX ст. класичні ідеї переживають кризу, викликану цілою низкою наслідків функціонування ліберальної демократії XIX ст. Це і звуження царини функціонування ринку, концентрація капіталу та монополізація виробництва, відсутність рівності у потенції монополій та дрібних підприємців. Перелічені вище негативні явища в економічній сфері доповнювалися тим, що категорія «свобода» набула антисоціального значення індивідуалізації. Поширення соціального невдоволення та масовий робітничий рух на заході зумовили потребу в кардинальному реформуванні ліберальної доктрини. Завдяки працям цілого ряду мислителів, зокрема Дж. Гобсона, Т. Гріна, В. Хобхауза та інш., було створено теоретичні засади для створення концепції нового, або соціального, лібералізму. Суть її полягала в тому, що під впливом марксизму й соціал-демократії окремі базові принципи класичного лібералізму було переглянуто в бік визнання позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ У XX СТОЛІТТІ. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

3.1. Загальні умови розвитку політичних ідей початку XX ст., як фактор виникнення неоліберальної теорії.

Початок XX століття був відзначений цілим комплексом соціально-економічних, політичних і духовних проблем, потреба вирішення яких значно вплинула на розвиток сучасних політичних ідеологій.

На початок XX століття індустріальна структура господарства в більшості розвинутих країн знаходилась на різних стадіях розвитку і найкраще була представлена у Німеччині та Великобританії. Зміна форм виробництва в ході промислового перевороту і наступного індустріального зростання супроводжувалась концентрацією виробництва і зосередженням його на дедалі обмеженій кількості підприємств. Певною мірою цей процес вплинув на еволюцію форм власності і зумовив появу нових типів підприємницької діяльності. В попередньому розділі, ми вже говорили про процеси монополізації та їх роль у кризі класичного лібералізму.

До інших рис розвитку світової економіки цього періоду можна віднести розвиток міжкорпораційних зв'язків, виникнення великих господарських об'єднань і фінансово-промислових груп. Такою ж важливою ознакою завершального етапу формування індустріального суспільства стало розширення і урізноманітнення господарських зв'язків між країнами світу, розвиток економічної інтеграції і створення системи світового господарства. Поряд з розвитком торгівлі чималого значення набуває вивіз капіталу — зовнішнє інвестування — як у фінансовій, так і виробничій формі. Об'єктами капіталовкладень при цьому були не лише колонії та економічно відсталі країни, але й розвинуті держави (зокрема, США), де існував сприятливий режим для іноземних інвестицій. Вивіз капіталу у виробничій формі, що здійснювався провідними промисловими компаніями Німеччини, Англії і

Франції, зумовив перетворення їх на транснаціональні корпорації. Типовими ТНК на початку ХХ ст. були відомі німецькі концерни АЕГ, «Сіменс-Шуккерт», «Сіменс-Гальске», англійський «Вестінгауз», які мали дочірні філії в інших країнах. Зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій і міжнародна торгівля зміцнювали економічні зв'язки між країнами та окремими регіонами, сприяли формуванню світового господарства та одночасно найбільш впливові об'єднання і ТНК прагнули до монополізації світового ринку [32].

Таким чином, значне зростання значення монополій, їх намагання контролювати не лише внутрішній ринок країн, але й на міжнародній арені, створювало дві проблеми. По-перше, це можливість для монополій диктувати свої умови праці та обсяг зарплатні робітникам. Це призводило до наростання соціального неспокою через явища безробіття. По-друге, це не підконтрольність корпорацій державній владі, що не задовольняло політичну еліту і обмежувало поповнення бюджету.

Чималий вплив на економічні та політичні негаразди того часу мала Перша світова війна. Вона принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Різні країни мали різні наслідки цієї війни. Якщо говорити про США, то вони зазнали незначних людських втрат. Війна мала позитивне значення для економіки США. Вони підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами і постачала їм всі види стратегічної сировини - зброю, боєприпаси, продукти харчування. Через це США перетворилися у економічно найрозвиненішу державу світу. Тут сконцентрувалось 1/2 світового запасу золота. Відповідно швидкими темпами розвивалась промисловість, сільське господарство, фінансово-кредитна система. Із країни-боржника США перетворилися на найбільшого кредитора. Втричі зріс експорт продуктів і товарів. У США продовжувало розвиватися

ринкове господарство, на відміну від інших індустріальних країн, в яких економіка перетворювалася у ринково-регульовану [5].

Європейські країни знаходились у значно гіршому становищі. Так, Великобританія хоча і належала до країн-переможниць, проте війна знесилила її економіку, збільшила відставання від США. Англія зазнала значних людських втрат, втратила 1/3 національного багатства. Збільшився її державний борг. Лондон поступився своїм місцем світового фінансового центру Нью-Йорку. Зменшився експорт товарів, натомість зріс імпорт. Англія відставала від США у розвитку окремих галузей промисловості. З позитивних моментів слід відзначити збільшення свої колоніальних володінь та часткову компенсацію своїх втрат за рахунок німецьких воєнних репарацій [5].

Подібна ситуація була у Франції, яка понесла ще більші втрати внаслідок тимчасової окупації німецькими військами найрозвиненіших промислових регіонів Франції та вивозу звідти фабрично-заводського обладнання, транспорту тощо. Великими були втрати серед працездатного населення, впала стабільність французької валюти. Відбувся певний перерозподіл промислового навантаження в регіонах, почалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Нестача сировини, енергоресурсів змушували промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Для Німеччини війна закінчилася катастрофою в усіх значеннях. Територіальні втрати, величезні репарації та контрибуції – поставили країну на межу існування. Економіка Німеччини збанкрутувала. Оскільки необхідної кількості грошей для контрибуцій Німеччина не мала, то вона сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система.

Але протягом 1922-1924 рр. більшості країн Заходу вдалось подолати наслідки післявоєнної кризи, а завдяки плану Дауеса, почалося і оздоровлення

економіки Німеччини. До вересня 1927 р. рівень промислового розвитку Німеччини досяг довоєнного рівня.

Ще одним фактором, що визначав життя суспільства на початку ХХ століття став бум різноманітних ідеологій. Багато в чому це було спричинено вищевказаними економічними процесами. Повна відсутність соціальних гарантій для робітників, кризові процеси в сільському господарстві, події Першої світової війни – стали сприятливою середою для визрівання і розповсюдження ліворадикальних ідей. Соціалістичне, комуністичне, анархічне і тому подібні вчення стали ідеологічною основою для ряду революцій того часу. І одночасно вони були викликом для класичних буржуазних теорій ліберального та консервативного толку. Адже ліві ідеї і ліві рухи користувались соціальним неспокоєм під час криз і загрожували існуванню самої ідеї буржуазного суспільства. Теоретикам класичних ідеологій, зокрема лібералізму слід було знайти відповідь на те як урівноважити інтереси різних шарів західного суспільства.

Неконтрольована монополізація, циклічний спад виробництва на зламі 1920-30-их років вилився у справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії індустріального господарства. Саме ця світова економічна криза стала останнім поштовхом до перегляду класичних ліберальних ідей.

Велика депресія розорила багатьох тисяч власників цінних паперів. Почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Світова торгівля і промислове виробництво скоротилися вдвічі. Банкрутіли фірми, банки, компанії. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, накопичення, робочі місця. Відбувся небачений ріст безробіття. Це, в свою чергу породило масовий рух безробітних. Криза тяжко переживалась усіма західними країнами. Найбільш катастрофічні наслідки вона мала для Німеччини. Саме внаслідок кризи у Німеччині до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичних режимів - нацистський.

Майже в усіх країнах західного блоку розуміли необхідність змін у внутрішній політиці в тому числі в питанні про роль держави в контролі за

соціально-економічною сферою, з метою обмеження неконтрольованого монополізму, захисту вільної конкуренції або перерозподілу доходів населення.

Іншою вагомою передумовою і одночасно наслідком подій початку ХХ століття став швидкий розвиток різноманітних соціальних теорій, що мали на меті проаналізувати тогочасне суспільство, визначити його проблеми та змодельовати можливі подальші шляхи його розвитку. Соціологічним підґрунтям неоліберальних ідей багато в чому стали концепції Е. Дюркгейма, Л. Дюгі, М. Вебера, Т. Парсонса.

Так, Еміль Дюркгейм (1858-1917) розвинув концепцію солідаризму. Він доводив, що поділ суспільства на класи є природнім, бо обумовлений поділом праці. Відповідно, якщо цей поділ є неминучим, то й класи повинні спільно й солідарно трудитися в системі суспільного виробництва. Ці ж ідеї було розкрито в праці французького суспільного діяча Буржуа «Солідарність» (1897) [29]. Буржуа вказував, що насправді суспільство це не індивіди і держава, а сукупність асоціацій людей, зв'язаних фактом спільного життя. Ці асоціації побудовані на користі, яку кожен учасник асоціації одержує від суспільного життя, а тому на ньому лежать обов'язки перед іншими членами асоціації, перед суспільством. Теорію солідаризму продовжив Леон Дюгі (1859-1928) який у книзі «Держава, об'єктивне право й позитивний закон» (1901), провадив ідею, що вроджена природна нерівність людей веде до поділу суспільства на класи, кожний з яких виконує соціально необхідну функцію. Цим обумовлена соціальна солідарність, що розуміє як «факт взаємної залежності, що з'єднує між собою» [11].

Л. Дюгі приділяв велику увагу позитивним обов'язкам держави. Він вважав, що норми солідарності відповідають закони про охорону здоров'я, соціальне забезпечення, охорону праці та ін.

Макс Вебер (1864-1920) як засновник теорії соціальної дії вивчав питання взаємодії економіки з політикою, правом і релігією. У своїх працях він обстоював ідею раціональності європейської культури, яка в політичній сфері виявляється через становлення інститутів формального права, парламентаризму

тощо. На його думку, ставлення до влади, різний соціальний статус і престиж, ідеологічні та релігійні ознаки окремих спільнот не менш важливі, ніж розбіжності, зумовлені різним ставленням до власності [3].

Толкотт Парсонс (1902-1979) був послідовним прибічником гарантій приватної власності. Одночасно він розвинув теорію суспільної організації, поклавши в основу виокремлення необхідних функцій для існування кожної системи, і започаткував структурно-функціональний підхід до вивчення політичної влади [26].

Таким чином, неконтрольований розвиток монополістичного капіталізму, що породжував соціальні проблеми у вигляді безробіття, перевиробництва, розриву між державною політикою і економікою став однією з основних причин ревізії ліберальних ідей. Пошук нових ринків збуту для продукції монополій призвело до прагнення перерозподілу світу, і, зрештою до Першої світової війни. Війна, в свою чергу породила політичні кризи у вигляді революцій та державних переворотів, нанесла значну шкоду економічним і демографічним ресурсам країн західного світу. Неконтрольованість економічних процесів призводила до циклічного характеру розвитку економіки західних країн, що зрештою вилилося у період «Великої депресії» - світової економічної кризи. Саме ці процеси змусили теоретиків лібералізму і провідних вчених економістів переглянути класичні положення ліберальної доктрини.

3.2. Еволюція принципів неолібералізму в роботах вчених середини XX ст.

За таких умов на початку XX ст. стартує ревізія класичних ліберальних ідей. Вкажемо відразу, що в поглядах на те, яким саме чином треба реформувати ідеологію у теоретиків лібералізму не було єдиного погляду. І насправді неоліберальна теорія це не одна течія, а сукупність різних підходів, які різняться, переважно в питанні про роль держави і соціально-економічному житті суспільства. Важливим аспектом цього питання, в світлі соціального неспокою в усіх суспільствах того часу, були соціальні гарантії прав людини.

Забезпечити ці права могла лише держава, тож ідеї державного регулювання були дуже популярні. По відношенню до сукупності ліберальних течій того часу використовують різні терміни. Це і «соціальний лібералізм» і «лібералізм-реформізм» і «неолібералізм». За традицією, що склалась в другій половині ХХ ст. найчастіше все це об'єднується під назвою «неолібералізм», хоча погляди «неолібералів» різних течій, іноді були майже протилежними.

Термін «ліберал-реформізм» частіше застосовується до американської течії ревізіонерів лібералізму. Основною метою для себе вони вважали «....пошук нової моделі взаємодії індивідуалізму, егалітаризму і демократії» [23, с. 175]. Саме їх ідеї було взято на озброєння американським керівництвом В. Вільсона та Ф. Рузвельта. «Соціальний лібералізм» був в значній мірі побудований на ідеях Дж. М. Кейнса (які ми докладно розглянемо нижче) і представляв собою практичну програму успішного подолання «Великої депресії». І власне «неолібералізм» виникає паралельно з кейнсіанством і представляє принципово інший підхід до тлумачення ролі держави в житті суспільства. Термін виник під час колоквиуму наприкінці 1930-х рр., що проводив американський журналіст У. Ліппман, коли частина учасників дискусії заявила про необхідність повернутись до певних постулатів ліберальної класики [23, с. 175]. Власне до «неолібералів» в Європі прийнято відносити представників австрійської і фрейбурзької економічних шкіл. Нижче ми побачимо, що неолібералізм обґрунтовує позитивну роль держави у соціальному та економічному житті суспільства, підкреслює необхідність розвиненого права як основного регулятора суспільних відносин. Теоретики «нового» лібералізму вважали, що криза усієї системи цінностей західного ліберального суспільства викликана браком свободи. Провідним завданням теоретиків «нового» лібералізму стало намагання за допомогою правового регулювання поєднати ідеали свободи та загального блага заради загальноцивілізаційного прогресу. Для того щоб уникнути плутанини в понятійно-категоріальному апараті дослідження, ми будемо використовувати термін «неолібералізм» як загальну назву для всіх течій сучасного ліберального

спрямування, що під тим чи іншим кутом трактують принципи ліберальної доктрини.

Тож спробуємо розглянути еволюцію поглядів видатних громадських діячів і науковців, що справили вплив на реформування лібералізму. Мабуть найважливішою теоретичною розробкою, що справила значний вплив на ревізію ліберальних ідей стала концепція Джона Мейнарда Кейнса, що виникає у 30-х рр. ХХ ст. Кейнс та його послідовники вважали, що капіталістичний тип економіки не здатен до саморегулювання на макрорівні тож необхідним є державне втручання в економічні процеси. Написана ним книга «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» стала результатом його багаторічних досліджень, в тому числі і під час «Великої депресії». Дж. Кейнс є опонентом марксистів, які у депресивних процесах бачили підтвердження своєї тези про «загнивання» капіталізму. Натомість, Кейнс вважав, що капіталістична формація ще здатна існувати, а кризи породжує неконтрольована конкуренція. Акумуляція багатств в руках власників монополій, біржових спекулянтів та багатих рантьє, знижує ініціативу, призводить до спаду інвестицій та виробництва, а отже до загострення безробіття і пов'язаних з ним соціальних проблем. Вихід Кейнс і його послідовники бачили у створенні моделі державної регульованої економіки. Кейнса вважають засновником макроекономічної теорії, тобто коли загальноекономічні умови господарювання вважаються визначаючими. Кейнс зробив спробу розглянути капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями – споживання, нагромадження, заощадження, зайнятість, інвестиції – тобто величинами, які визначають рівень і темпи зростання національного доходу. Аналізуючи їх він намагався встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежність та пропорції між цими явищами [53].

Класичний лібералізм та лібертаристи, зокрема, Маршал, Пігу та Кларк досліджували економічні проблеми буржуазного суспільства з боку пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, найбільш ефективного поєднання для

отримання максимальної продуктивності). Тобто основною їх ідеєю було те, що пропозиція породжує попит.

Кейнс і його школа, навпаки, на перше місце висувають попит. Рівень виробництва та національного доходу, на його думку, залежить від ефективного попиту. Ефективний попит це платоспроможний попит. А забезпечити платоспроможність населення – це завдання соціальної політики держави.

Однією з заporук створення платоспроможності населення Кейнс вважав державні гарантії стійкого загального рівня грошової заробітної плати. Безробіття за Кейнсом – невід’ємна складова сучасного капіталізму і зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. І чим вищий рівень безробіття – тим нижчий рівень ефективності попиту. "Ефективний попит, що поєднується з повною зайнятістю, - це поодинокий випадок, що настає тільки тоді, коли схильність до споживання і спонукання інвестувати перебувають у певному відношенні одне до одного... Таке може існувати лише за умови, якщо випадково або навмисно поточні інвестиції зумовлюють попит, що дорівнює надлишкові сукупної ціни пропозиції продукції над тим, що суспільство бажає витратити на споживання, коли в ньому панує повна зайнятість".

Ідеї Кейнса було продовжено і розвинуто в працях Елвіна Хансена - американського економіста. Найвідомішою його роботою є "Економічні цикли й національний дохід". Розвиток суспільства він вивчав крізь призму циклів. Ще у 1921 р. він захистив докторську дисертацію присвячену порівняльному аналізу економічних циклів розвитку у США, Великобританії і Німеччині.

Циклічність розвитку суспільства він пояснював коливаннями грошової маси, змінами в технології, у правовій структурі й організації виробництва. Невдовзі він стає вірним послідовником кейнсіанства і навіть одержує прізвисько "американський Кейнс" [63].

Хансен здійснив значний вплив на суспільно-політичне життя США, адже з 1937 по 1957 р., вів спеціальний теоретичний курс у Гарварді з питань макроекономічної політики. Цей курс прослухали багато хто з представників

вищої адміністрації США і видатних учених. Достатньо сказати, що до слухачів цього курсу в різні роки належали майбутні лауреати Нобелівської премії з економіки П. Самуельсон, Дж. Тобін, теоретик економічної динаміки Е. Домар, майбутній лідер американського інституціоналізму Дж. К. Гелбрейт. До основних праць Е. Хансена відносяться "Повне відновлення або стагнація" (1938), "Податкова політика й економічні цикли" (1941), "Економічна політика й повна зайнятість" (1947), "Грошова теорія і фінансова політика" (1949) та ін. твори Хансена поряд з творами Кейнса справили великий вплив на переосмислення принципів лібералізму. В політичній практиці Е. Хансен був консультантом адміністрації Ф.Д. Рузвельта, який вперше застосував методи державного регулювання для виводу країни з кризи. Після війни в академічних колах США саме Е. Хансен очолив "битву за повну зайнятість". Одним з результатів її став спеціальний "Акт про зайнятість" (1946), у якому протидія безробіттю визнавалася першочерговим завданням уряду. Він послідовно сприяв проведенню в соціально-економічну політику США і інших принципів регульованої економіки: стимулювання ефективного попиту шляхом забезпечення дешевих грошей (низької процентної ставки), великих державних витрат, активної податкової політики й т. д. Коли у 1953 р. до влади приходять республіканці і намагаються очистити адміністрацію від прокейнсіанські настроєних демократів, виявилось, що зробити це неможливо, тому що серед підібраних кандидатів багато хто був під впливом ідей "американського Кейнса". В 1960-і роки економічна політика адміністрацій Дж. Кеннеді й Л. Джонсона була вже безумовно кейнсіанською [63].

Неокейнсіанство не передбачає прямого втручання держави у відносини власності. Всі міри державного регулювання, сформульовані Е. Хансеном, відносяться до сфери обігу, перерозподілу доходів. Свою антициклічну програму Е. Хансен формує на базі вже наявного до початку 1950-х років досвіду. У його книзі міри антициклічного характеру згруповані в основному за трьома напрямками: 1) убудовані механізми гнучкості (убудовані

стабілізатори); 2) автоматично діючі контрзаходи, що компенсують; 3) керовані програми компенсування.

Значний внесок в розвиток неоліберальної доктрини зробив Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006) - видатний американський економіст канадського походження; соціолог і політолог, що досліджував сутність й призначення великого бізнесу й корпорацій у ХХ ст. Він критикував старий капіталізм і вказував шляхи його радикального реформування в інтересах більшості. На думку науковця, особливістю економіки індустріального суспільства є її плановий характер, оскільки в умовах конкуренції планування на рівні корпорацій є необхідністю. Учений розрізняє два види корпорацій: підприємницьку й зрілу. Підприємницька корпорація, типова для старого капіталізму, залежала від ринкової стихії й керувалася мотивами максимізації капіталістичного прибутку. Сучасна зріла корпорація підпорядковувала ринковий механізм новим цілям, не спрямованим на отримання прибутку. На відміну від підприємницької корпорації, яка продавала товари за ринковими (стихійними) цінами, зріла корпорація сама встановлює ціни, прагнучі до забезпечення своєї автономії, досягнення певних соціальних цілей та ін. Зріла корпорація, як вважає Дж. Гелбрейт, усуває конкуренцію й стихію ринкових відносин. Вона прагне ліквідувати ринок і забезпечити планове ведення своєї діяльності. На чолі зрілої корпорації знаходиться не власник, а "техноструктура", яка включає науковців, інженерів, технічних спеціалістів, торговельних і рекламних агентів, експертів із громадських зв'язків, лобістів, адвокатів, людей зі спеціальними знаннями і навичками, координаторів, керівників і представників виконавчої влади. Учений вважає, що з приходом техноструктури метою діяльності стає не прибуток, а зростання. Згодом ця мета поширюється на суспільство й державу. Ідея техноструктури, наділеної абсолютними повноваженнями приймати остаточні рішення, які є законом для функціонування корпорації, була викладена автором у книзі "Суспільство достатку" (1958). У ній стверджується, що характерною рисою американської економіки є її здатність виробляти все, що громадяни бажають і зможуть придбати. Маса товарів створила видимість

достатку. При цьому існує невідповідність між товарами особистого споживання та громадськими послугами. Дж. Гелбрейт обурено пише про занедбані будівлі шкіл, забруднені вулиці міст і пропонує, щоб місцева влада спільно з державними службами вживали заходів з надання громадських послуг населенню за такими напрямками: освіта, охорона здоров'я, комунальні послуги, охорона навколишнього середовища тощо [46]. Науковця особливо турбувала проблема безробіття, яку, на його думку, можуть вирішити корпорації, керовані компетентними та висококваліфікованими менеджерами. Саме вони є "мозковим трестом" країни, здатним все розрахувати, передбачити, спланувати й виробити [46, с. 212]. Отже, менеджери можуть забезпечити рівновагу між приватним виробництвом і споживанням, з одного боку, та громадськими послугами - з іншого, оскільки вони найбільш підготовлені для досягнення такої мети. Техноструктура володіє інформацією, як, для кого й у якій кількості виробляти, щоб задовольнити сукупний попит, забезпечуючи баланс між виробництвом і споживанням. У результаті цього досягається повна зайнятість, нормальне функціонування економіки, для якої характерні контрольовані ціни й заробітна плата. За таких умов можливо контролювати й інфляцію. Таким чином, забезпечуватимуться стійкий рівень життя населення та соціальна злагода в суспільстві [39]. Оскільки своїми успіхами будь-яка корпорація завдячує техноструктурі, то фахівці, науковці-менеджери, які входять до її складу, отримують надвисокі заробітки. Це плата за спроможність організації організовувати виробництво з низькими витратами і з високими прибутками. Техноструктура повністю підпорядкована інтересам корпорації, пристосовуючи їх до своїх особистих, а "корпорація чудово пристосована до потреб техноструктури" [36? С. 116]. Успіхи науки і техніки стають успіхами техноструктури. Такою є логіка розвитку сучасної ринкової економіки, заснованої на суспільному та предметному поділі праці, спеціалізації й концентрації виробництва до рівня великих корпорацій і гігантських фінансовопромислових груп, керованих висококонцентрованою і високоорганізованою науковою структурою [36, С.116]. Саме планування, на

думку Дж. Гелбрейта, приходить на зміну суто ринковим відносинам. У результаті в суспільстві виникають дві системи: ринкова, яка охоплює переважно дрібні господарства, і система планування, у яку входять корпорації, які тісно взаємодіють із державою. З огляду на якісно інші об'єктивні умови господарського розвитку у XX ст. учений рішуче відкидає догми неокласичної теорії стосовно вільної (досконалої) конкуренції, ринковий механізм саморегулювання економіки, переваги економічної діяльності приватних підприємців. Гостре соціальне чуття спонукало автора майже півстоліття тому замислитись над наслідками якісних зрушень у соціально-економічному житті західної цивілізації. Як головні особливості сучасного індустріального суспільства Дж. Гелбрейт виокремив значне зниження ролі ринкового механізму й мотивації щодо отримання прибутку. Лейтмотив книги "Нове індустріальне суспільство" звучить так: "Ринок не тільки не є контролюючою силою в економіці, але все більше пристосовується до нестач і потреб організації" [36, С.117].

Однак далеко не всі прибічники ліберальних ідей бачили суть їх реформації у посиленні ролі держави в соціально-економічному середовищі. Розглянемо погляди Фрідріха фон Хайєка (1899—1992) який був лауреатом Нобелівської премії за роботу в галузі теорії грошей та взаємовпливу інституціональних, соціальних і економічних процесів. Найвідомішими з його робіт є книжки "Дорога до рабства" (1944), "Індивідуалізм і суспільний лад" (1948), "Прибуток, процент і інвестиції" (1949), "Конституція свободи" (1960), "Закон, законодавство і свобода" (1973—1979), "Роздержавлення грошей" (1976) та багато інших. Щодо ідеологічної належності його поглядів, то в наукових розвідках його іноді відносять до неоконсерваторів, але при цьому вказують як учасника віденської школи неолібералізму. Провідною ідеєю економічної теорії Хайєка була теорія "спонтанного порядку". Основним в цій теорії була індивідуальна свобода. Вся структура суспільства, всі взаємовідносини в ньому, на думку Хайєка, формується стихійним чином, але під впливом особливостей кожного конкретного суспільства та умов

конкретного часу. Цивілізація це теж спонтанне явище, проте обумовлене існуючими традиціями, мораллю та правом). Форми всіх людських об'єднань хоч господарських одиниць, хоч держав є спонтанним явищем, а не продуктом людської волі. В таких спонтанних утвореннях порядок є можливим і базується він на двох умовах – поваги до чужої власності та сумлінне виконання договірних зобов'язань [49].

Своєрідні уявлення щодо ліберальної ідеології були у засновника французької школи неолібералізму - Жака-Леона Рюефа. Рюеф захищав ідею об'єктивно існуючого “соціального порядку”, заснованого на “ринковій цивілізації”. Суть ринкової цивілізації, за Рюефом, полягає у саморегулюючому потенціалі ринку, зумовленому процесом урівноважування цін у середовищі вільної конкуренції. І завданням держави є гарантія і забезпечення умов для цієї конкуренції [54].

Подібними були і погляди представників німецької неоліберальної думки. Вчитель Хайєка - Л. фон Мізес, стосовно лібералізму зазначав, його еволюційність та гнучкість. Він вважав його не якоюсь аксіомою, а сукупністю ліній теоретичного розвитку, що вивчають суспільне життя людини. Завданням лібералізму, на його думку, є створення лише зовнішніх передумов для самовдосконалення індивідів і суспільства [57]. „Лібералізм – це ідеологія, вчення про взаємозв'язки членів суспільства і одночасно прикладення цього вчення до поведінки людини в реальному суспільстві” [57]. В концепції Мізеса лібералізм виступає в ролі повсякденної філософії, що дає загальні орієнтири для розвитку всіх а не когось окремого. Стосовно ролі держави вчений дотримувався ідеї про її невтручання в справи вільного ринку. Мізес також відомий своєю критикою соціалістичної системи господарювання, говорячи про її нежиттєздатність в світовому масштабі, та звинувачуючи у варварстві і бажанні хаосу.

Інший представник німецького неолібералізму Вальтер Ойкен (1891—1950) засновник економічної школи у Фрейбурзі, метою якої було розробка теорії вільного суспільства майбутнього, яке забезпечуватиме людині гідний

економічний й суспільний порядок. Він є автором таких праць як: “Критичні нотатки з проблеми грошей в Німеччині” (1923), “Міжнародна валютна проблема” (1925), “Теоретичні дослідження капіталу” (1934 і друге, доповнене визначенням функцій політичної економії, видання — 1954), “Основні принципи національної економії” (1940), “Основні принципи економічної політики” (1952 р.)

В основу поглядів В. Ойкена покладено веберівську теорію “ідеальних типів”. На цій базі він сформулював поняття “ідеального типу господарства” як моделі, котра передає лише основні закономірності суспільно-економічного розвитку і не описує другорядних економічних явищ, що завжди супроводжують будь-яку економіку. На думку Ойкена, у чистому вигляді системи ніколи не існують. Вони завжди є комбінацію певних форм господарства. Тип системи залежить від переважання в ній тих чи інших форм. Тому досліджувати варто лише “очищені” від несуттєвого, “ідеальні типи”. Вчений виділяє два “ідеальні типи” господарських систем — вільне ринкове господарство та центрально-кероване господарство. Класифікація відбувалась за способом управління господарськими процесами, тим, як координуються окремі господарські одиниці, в своїх діях і за типом взаємовідносин між ринком і керуючими органами [28].

Центрально-кероване господарство передбачає, що існують прямі вертикальні зв'язки центру з підприємствами. За таких умов вільний вибір неможливий. До характеристик центрально-керованого господарства вчений відносить хронічний дефіцит, інфляцію та постійну відсутність рівноваги. В якості чистої форми такого господарства він наводить тоталітарну систему.

Вільне ринкове господарство базується на принципі свободи вибору, приватній власності, конкуренції, відповідно йому властива більша рівновага і воно забезпечує ініціативу підприємців, а конкуренція в свою чергу, сприяє встановленню рівноваги. Однак, вчений закликає не абсолютизувати свободу, адже вона може призвести до надмонополізації тоталітаризму, анархії, та соціальних потрясінь. Цікавим є погляди вченого на проблему соціальної

справедливості. Так, він вважав, що цьому поняттю більш відповідає центрально-керована система, що забезпечує рівний розподіл благ [28].

Таким чином, процес еволюції ліберальних ідей середини ХХ ст. показав, що неолібералізм є напрямом, що претендує на створення повної соціальної картини суспільства, визначення основних принципів його функціонування. В дискусії зустрілись як прибічники ідей сильної держави, як механізму захисту ринка і конкуренції від монополізму, так і прибічники декларуванням принципу економічної свободи та невтручання держави в економіку. В усякому разі неолібералізм проголошує принцип соціальної справедливості, тобто не обмежує роль держави функцією охоронця ринкових відносин, а визнає за нею право організатора соціального життя суспільства, щоправда в межах економічних можливостей суспільства. За державою закріплюється функція забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, як умови нормального розвитку економіки. Політичної доктриною неоліберальної теорії стає ідея сильної держави – організатора конкурентних ринкових відносин та міцної економіки.

Теоретичне обґрунтування цієї доктрини по-різному здійснюється представниками німецької, англійської, французької, американської шкіл неолібералізму.

3.3. Західні неоліберальні школи (англійська, німецька, французька).

В дискусійному середовищі середини ХХ століття поступово формуються принципи сучасного неолібералізму. Сучасний неолібералізм — це економічний напрям який відстоює принципи вільної конкуренції, економічної свободи та саморегулювання економіки. Сучасні неоліберали розглядають ринок як систему, що ефективно сприяє зростанню економіки. Державі відводиться, переважно, роль організатора та захисника ринкової економіки. Іншими словами держава повинна забезпечити можливість конкуренції. В залежності від успіхів, що демонструє економіка, держава також має займатись

перерозподілом суспільних доходів в суспільстві. Сучасні школи неоліберальної концепції є дуже неоднорідним явищем. В них перетинаються як неоліберальні, так і лібертатні неокласичні погляди. Розглянемо деякі з них.

Лондонська школа неолібералізму Е. Кеннана — Л. Роббінса зробила сучасним класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів. Л. Роббінс став видатним теоретиком неоліберального напрямку першої половини ХХ ст.

Теоретичне концепція лондонської школи будувалася на суб'єктивних психологічних явищах економічного життя та запереченні спадщини класичної школи. Згідно концепції суспільство представляє собою сукупність господарських індивідів, які в своїй діяльності керуються виключно психологічними мотивами економічного зиску, а розвиток суспільного виробництва підпорядкований грі ринкових сил. Старші представники школи (Джевонс, Кеннан) виключали можливість свідомого контролю суспільства над економічним розвитком, обмежуючи сферу економічної науки вивченням проблем попиту, пропозиції і обміну, які, на їх думку, є найважливішими регуляторами економічного розвитку.

Англійський неолібералізм одержав назву апріоризму. Концепція економічного апріоризму, запропонована Лайонелом Чарльзом Роббінсом (1898-1984) і підтримана його однодумцями Ф. фон Хайєком, який певний час працював у Лондонському університеті, Ф. Нантом та іншими, ґрунтується на положенні, що економічна наука свої кінцеві теоретичні висновки формулює шляхом, використовуючи обмежений інструментарій, узагальнення історичних даних не завжди веде до формування теорії [59].

Це означало, що доктрина апріоризму передбачає використання фактів і положень, які приймаються апріорно, тобто "беруться на віру", а теорії формуються на основі базисних аксіом, що не потребують емпіричної перевірки. Так само відхилялася ідея емпіричної перевірки одержаних висновки і економічної теорії у цілому,

В своїх працях "Досвід про природу і значення економічної науки" (1932), "Велика депресія" (1934), "Економічне планування і міжнародний порядок" (1937), "Економічні причини війни" (1939) Л. Роббінс з позицій економічного лібералізму виступав проти кейнсіанської програми посилення державного втручання в економічне життя країни.

Однак в одній з останніх праць "Економічні проблеми світу і війна" (1947) Роббінс дещо відходить від поглядів школи і визнає необхідність певного втручання держави в економічне життя, зокрема в сферу розподілу товарів. Він почав визнавати необхідність, з метою стабілізації ринкового механізму, певного впливу держави на економіку, за якою повинні закріпитися функції регулятора капіталістичного виробництва. До Лондонської (рівно як і до Віденської) школи іноді відносять і Ф. Хайєка. Адже, хоча він австрієць за походженням, проте основну частину свого наукового доробку реалізував в Англії.

Для вченого людська свобода у її максимальному прояві є основною запорукою спонтанного економічного порядку. Рушійною силою поведінки окремої людини, він вважав її економічні інтереси та очікування зиску. Це ж правило стосується і фірм та підприємців. Хайєк критикував можливості макроекономічного аналізу. Він говорив, що реальним є вивчити окремі явища та зв'язок між ними, але не факт, що вдасться ними управляти. Тож правильним він вважав мікроекономічний рівень досліджень, адже їх результати можна застосувати за конкретних обставин. Хайєк, також не вважав, що процес монополізації виробництва відіграє критично негативну роль у економічній рівновазі. Монополія це просто один з проявів конкуренції не кращий і не гірший за інші [14].

Головною умовою конкуренції і економічної свободи Хайєк вважав наявність системи приватної власності. Тому він заперечував необхідність обмеження монополій державним контролем, адже це для нього є зазіханням на приватну власність в тому числі. Натомість, держава покликана охороняти природний соціальний порядок і забезпечувати свободу розвитку, свободу

конкуренції, свободу вибору, свободу монополій. Вчений виключав з соціальних функцій держави такі елементи як соціальне страхування, освіту, охорону здоров'я, регулювання цін. Єдиними допустимими соціальними гарантіями, на його погляд, мають бути пенсії по старості та допомога по безробіттю. Таким чином, невтручання держави в економічну і соціальну сферу та повна економічна свобода є основою економічної концепції Хайєка. Економічну роль держави, він зводить до перерозподілу засобів, які є у її розпорядження. Отже, роль держави за Хайєком обмежена здійсненням функцій, призначених для забезпечення та відновлення дії ринкових механізмів. Соціальні проблеми вирішуються державою настільки, наскільки це дозволяє витратна частина бюджету. Індивіди мають розуміти, що вони можуть розраховувати лише на свій власний заробіток – це стимулює розвиток суспільства [49].

Особливостями німецького неолібералізму є те, що представники цієї течії не обмежуються методологією неокласиків, а застосовують також інституціональні підходи, розроблені ще історичною школою. Німецька неоліберальна теорія поєднує ідеї сильної держави, що виконує інституціональні, організаторські та виховні функції, і має на меті свідомо створити сильну конкурентну економіку, спираючись на особливий менталітет нації, здатної до самоорганізації і самопожертви, та на неокласичні ідеї саморегулювання економіки.

Неоліберальну німецьку економічну теорію започаткував Вальтер Ойкен, про якого ми вже згадували. Його школа отримала назву фрейбурзької. Вона представлена А. Мюллером-Армак, Ф. Бемом, А. Рюстов, В. Репке, Л. Ерхардом та інші. Після закінчення II Світової війни в німецьких економічних і політичних колах розгорнулася дискусія щодо шляхів виходу з післявоєнної економічної кризи. Значна кількість фахівців наполягала на кейнсіанстві як методології післявоєнного відновлення. Проте проти виступили представники саме фрейбурзької школи, бо вважали, що такий підхід може посприяти формуванню авторитарних форм управління. Натомість, вони

запропонували встановлення конкурентного ладу і скорочення обсягу державного втручання в економіку. Ними було розроблено власну модель “соціально-ринкового господарства”. Так, В.Ойкен раціональний “господарський лад” визначає як певну комбінацію центрально-керованого та ринкового типів господарства. Природна суть людей та явищ – ось той фактор, що протягом історії людства визначав тип господарського порядку, що забезпечував би економічну рівновагу та справедливість. Саме держава, на думку Ойкена, має взяти на себе вирішення проблеми правильного поєднання елементів двох “ідеальних типів” господарства. Робити це вона має шляхом перерозподілу суспільного продукту у межах, що не шкодять економічній рівновазі. На відміну від інших німецьких неолібералів він вказував, що за реалій тогочасної Німеччини втручання держави не може бути обмеженим. Лише сильна держава може встановити необхідний економічний порядок, отже вплив держави має бути визначальним. Він формулює поняття “політики порядку” [36]. Це політика створення державою сприятливих умов для економічного розвитку. До таких умов він відносить: обмеження економічної влади монополістичних угруповань а отже захист конкуренції державними методами; формування конкурентного господарства; забезпечення інтеграції господарства країни у систему світового господарства, що в свою чергу, зменшить могутність монополій. Ще одним завданням держави є проведення активної грошової політики. Цим держава зможе стабілізувати циклічні коливання економічної кон’юнктури. Крім того, держава має забезпечувати соціальну стабільність і справедливість, не допускаючи сильного розриву в матеріальному положенні різних груп, але при цьому свято дотримуючись принципу недоторканості приватної власності. Для цього держава має перерозподіляти загальні надходження до бюджету в бік соціальної сфери [36].

Теорія “соціально-ринкового” господарства мала представити «третій шлях» розвитку економіки, не повторюючи вад притаманних як центрально-керованим господарствам, так і економікам побудованим на керуванні централізованих промислових чи банківських угруповань. В. Репке та

О. Рюстов, А. Мюллер-Армак намагалися створити концепцію, яка б поєднувала принципи керівної ролі держави, традиції класичного лібералізму, та цінності ринкової економіки. Репке вказував, що держава, насамперед, має створити сприятливу атмосферу економічної діяльності. Така атмосфера забезпечувала би спрацювання економічних стимулів до праці, а отже, в більший мірі забезпечувала підтримку господарського порядку. Вона ж би допомагала стихійно-природним шляхом визначити пропорції виробництва. Іншими словами, держава гарантує свободу, але свобода це не що інше, як визначений порядок. Його забезпечення обумовлюється вільним ціноутворенням, вільним ринком та конкуренцією. Саме це і є справжнє ринкове господарство, засноване на приватній власності та егоїстичному інтересі виробників [12].

На думку Мюллера-Армака, держава має втручатись в процес перерозподілу, шляхом оподаткування, і це є найважливішим інструментом регуляції ринкових відносин. Оподаткування має бути гнучким, враховувати економічну ситуацію в країні, використовуватись як для стимулювання так і для стримування приватної ініціативи. За допомогою правильного оподаткування можливо урівноважувати попит та пропозицію в залежності від рівня доходів, джерел доходів та виходячи з національної структурної політики держави. Тобто державне управління має бути соціально-орієнтованим.

Окремо в цій моделі обговорюється проблема витрат на соціальні потреби. Мюллер-Армак, вважав, що такі витрати повинні мати чітку адресну ціль і відповідати основним вимогам — здійснювати соціальне вирівнювання і створювати стимули до нової економічної ініціативи. Серед напрямків, на які доцільно спрямовувати соціальні виплати, вчений перелічує наступні: допомога групам населення, що постраждали внаслідок війни та відповідно, ветеранам та інвалідам війни; виплати колишнім держслужбовцям; допомога багатодітним родинам, та іншим незахищеним групам населення; забезпечення діяльності фондів соціального страхування та виплат і дотацій з цих фондів; надання пільгових позичок; гарантія захисту приватних заощаджень; регуляція

кредитної системи і створення системи цільових кредитів; забезпечення стійкого рівня цін на певні категорії товарів та інш. Всі ці витрати обов'язково проводяться лише в рамках узгоджених соціальних програм [34].

Маємо зауважити, що усі ці принципи забезпечують відсутність у держави можливості напряму втручатися в економічні процеси, чи якимось чином заважати виникненню приватнопідприємницькій ініціативі. Унеможливлюють вони і довільну соціальну допомогу, щоб не допустити зловживань. Також негативно оцінюється створення штучних робочих місць (наприклад, різні громадські роботи), державна фіксація цін або заробітку і т. п.

Післявоєнна Німеччина з зруйнованим господарством і по-суті, з відсутністю економіки, як такої стала плідним ґрунтом для спроб реалізації ідей соціально-ринкового порядку.

Коли три окупаційні зони були об'єднані в одне економічне ціле, новостворена Економічна рада, до складу якої потрапили в тому числі і представники фрейбурзької школи, почала формувати програму економічного відновлення країни. Одним з таких представників в Економічній раді був Людвіг Ерхард. По закінченню II Світової війни (з 1945 по 1946 рр.) був міністром господарства Баварії, викладав у Мюнхенському університеті, керував підготовкою проекту грошової реформи. Після цього займав ряд відповідальних державних посад аж до поста канцлера ФРН. Найвідоміший його труд це "Добробут для всіх", в якому вчений підвів підсумки економічної реформи у ФРН. Свою практичну діяльність Л. Ерхард розпочав з проведення конфіскаційного варіанту грошової реформи, з метою стимулювати економіку в напрямку саморегуляції. Реформа полягала у скороченні до мінімуму грошової маси в обігу. Нова фінансова система очолювалась незалежним Центральним федеральним банком. Одночасно з фінансовою реформою йшла й лібералізація економічного життя. Вона полягала у створенні системи вільного ціноутворення, знятті обмежень з рівня платні на підприємствах і цінах на комунальні послуги, поступово відбулось скасування норм споживання та розподіл дефіцитних благ централізованим шляхом. Щоправда, в той же час

прийняли закон, що обмежував процеси монополізації виробництва, з метою забезпечити більші можливості для вільної конкуренції [34].

Л. Ерхард був активним прибічником вільного конкурентного ціноутворення, як такого, що забезпечує перерозподіл господарських ресурсів раціональним чином. На думку вченого, цей механізм дозволяє відновити у повному обсязі систему обміну в суспільстві. Також, він стимулює ріст виробництва тих товарів, на які існує реальний попит, тим самим врівноважує кон'юнктуру ринку. Шляхом природного відбору виживають і розвиваються самоокупні, прибуткові виробництва і оздоровлюється економіка.

Державна підтримка мала стосуватись лише тих галузей виробництва, що були малоприбутковими але стратегічно важливими для держави, або працювали на експорт.

Перші наслідки господарської реформи були негативними, адже рівень життя населення погіршився через падіння реальної заробітної плати, зросли ціни та збільшилось безробіття. Але процеси економічного життя досить швидко стабілізувались, з поживавленням і розширенням пропозиції. Зрозуміло, що план Маршалла значно допоміг вдалому відновленню господарства Німеччини, але без розумного реформування навряд чи він вирішив би всі проблеми.

Соціальна політика була досить обмеженою і перш за все орієнтувалась на економічні інтереси держави. Ідея міцної економіки як запоруки соціального добробуту превалювала, тож соціальна справедливість, якщо вона виходила за межі допустимого державними економічними інтересами, не бралась до уваги. Спостерігався значний ріст житлового будівництва, зменшувалося безробіття. Поступово, з наповненням бюджету, держава стала збільшувати витрати на соціальні потреби. По суті, ця реформа стала прикладом обмеженого державного втручання в економіку шляхом правового регулювання, яке не шкодило вільному механізму ринку. Вже у 1957 р. Л. Ерхард констатував, що перший етап формування “соціально-ринкового господарства” успішно

завершений створенням “сформованого суспільства”, побудованого на достатньо високому рівні добробуту та стабільності економічних процесів [34].

Австрійська (віденська) школа спеціалізувалась на економічних розробках. Ідейно її представники продовжували економічне вчення К. Менгера [23, С.178]. К. Менгер, та його послідовники основну увагу приділяли ролі індивідуального початку в економічній системі. Саме методологія індивідуалізму, запропонована К. Менгером була взята за основу в своїх концепціях Л. фон Мізесом та Ф. А. фон Хайєком. Саме в рамках теоретичної діяльності представників віденської школи відбувалось відродження принципів класичного лібералізму.

Паризька школа неолібералізму пов'язана з ім'ям Жака-Леона Рюефа, про якого ми згадували вище. Він був рішучим прибічником неокласичного лібералізму, і виступав проти будь-якого державного втручання в життя суспільства.

У 1960-х рр. група вчених очолювана з Ж.-Л. Рюефом та Л. Арманом розробила проект доповіді “Про перешкоди економічній експансії”. В цій доповіді було обґрунтовано необхідність державного захисту механізмів саморегуляції ринку та конкуренції. У ролі провідних суб'єктів економічного протистояння, на їхню думку, виступатимуть не середні та дрібні підприємці, а монополії, які забезпечать формування конкурентного середовища.

Матеріали саме цієї доповіді стали теоретичною основою для формування нової французької (паризької) школи до якої традиційно відносять Е. Малінво, Т. Монбріаль, Л. Столерю, С. Кольм і М. Алле. Основним принципом їх концепції було відстоювання пріоритетності саморегулювання ринку. Вчені цієї школи провадили дослідження, які мали визначити основні чинники економічної рівноваги та зростання економіки при збереженні панування власності державно-монополістичної форми. Слід зауважити, що з часом, представники цієї школи відмовляються від категоричного заперечення втручання держави в економіку і соціальну сферу. Причиною цієї зміни в поглядах були реалії повоєнного життя, коли з одного боку, частина засобів

виробництва у стратегічно-важливих галузях була націоналізована, а з другого - державне втручання вже було і мало позитивні наслідки. У Франції спостерігався ріст модернізованої економіки. Вищезазначені обставини призвели до того, що французька економіка вже була певною мірою плановою. В усякому разі, державний сектор повністю планувався і вільним (відносно) був лише приватний. Все це пом'якшувало коливання кон'юнктури ринку і м'яко регулювало кризи виробництва та збуту. Це задовольняло всі верстви підприємців і вченим довелось враховувати ці реалії [14].

З часом, положення паризької школи справили певний вплив на процес планування французької економіки. Більше уваги стало приділятися укладенню угод між державою та підприємницьким сектором, хоча неоліберали Франції не відмовилися і від планування індикативного характеру. Вони розглядали його як додатковий важіль, що забезпечить рівновагу економічної системи. В програмах французьких неолібералів проблеми росту економіки, інвестицій, інфляції та кризової віддаються в руки держави.

Ярким представником подібних поглядів був Моріс Фелікс Шарль Алле (1911). Адміністратор та науковець, професор економічного аналізу Вищої національної гірничої школи, викладач та натхненний лектор, лауреат Нобелівської премії 1988 р.. З 1946 р. він очолює Національний центр наукових досліджень. Основні його праці: “У пошуках економічної дисципліни” (1943), “Економіка і процент” (1946), “Податок на капітал і грошова реформа” (1976), “Загальна теорія надлишків” (1981). Їх тематика була пов'язана з регулюванням доходів та оподаткування, функціонуванням фінансової системи, макроекономічним регулюванням тощо. Найбільше уваги він приділяв питанням забезпечення соціальної справедливості в умовах максимальної ефективності та врівноваженості економічної системи. Здійснивши економічний аналіз історії людства, він стверджував, що провідну роль у створенні раціональних відносин в економічній системі забезпечує приватною власністю та можливістю вільно управляти господарством. Проблема рівноваги економічної системи обґрунтовується ним крізь призму аналізу природних,

інституціональних, соціальних, суб'єктивних чинників. Він вважав, що основним завданням економічних досліджень має бути знаходження правильних з погляду суспільства, повністю обґрунтованих й реально застосовних рішень в економічній галузі. Щодо моделі відносин економіки і держави, то як і інші неоліберали Алле вважає ідеалом ринкову економіку саморегульованого типу. Держава при цьому грає активну роль. Вона забезпечує збереження приватної власності як основи ринкової економіки. Вона має жорстко регулювати грошово-кредитну сферу. Шляхом договірною планування, держава захищає суспільство від циклічних кризових явищ. І наостанок на ній лежить забезпечення розвитку соціальної сфери. Велику увагу він приділив співвідношенню попиту та пропозиції як чинників економічної рівноваги і дійшов висновку, загальна рівновага економічної системи держави залежить від рівноваги на локальних ринках, а саме рівновага локальних ринків забезпечується правильним співвідношенням попиту та пропозиції.

Перелік сучасних шкіл неолібералізму буде неповним, якщо ми не згадаємо про американський неолібералізм. Завдяки працям американських неоліберали з'явився новий напрямок в економічній теорії, названий монетаризмом. Він поєднав в собі неокласичний лібералізм та ідеї монетарного державного регулювання. Серед засновників цього напрямку Г. Саймонс, І. Фішер, Ф. Найт. Та справжнього поширення монетаризм набув у США на межі 1940-х-50-х рр.

По суті монетаризм аналізує взаємозв'язок грошової маси зі світом товарів, вплив грошей і грошової, валютної політики на розвиток економіки. На сьогодні в США грошово-кредитна політика, є по суті одним з найважливіших важелів державного регулювання. Найбільший вплив на цю теорію було здійснено Мілтоном Фрідменом (1912) який був активним учасником розробки наукового проекту Національного бюро економічних досліджень. Він був президентом Американської економічної асоціації, активним публіцистом в різні часи займав впливові посади.

Основні праці М. Фрідмена: “Нариси позитивної теорії” (1953), “Кількісна теорія грошей” (1956), “Теорія функції споживання” (1957), “Програма монетарної стабілізації” (1959), “Теоретичні основи аналізу кредитно-грошової системи” (1970), “Гроші й економічний розвиток” (1973), “Безробіття проти інфляції? Оцінка кривої Філіпса” (1975), “Теорія цін” (1978), “Монетарна історія США, 1867—1960” (1981) (у співавторстві), “Нариси позитивної економіки” (1975) , “Вільні вибирати” (1980), “Особистий погляд” (1981).

Фрідмен вважав, що основою всіх інших свобод у суспільстві є економічна свобода. Запорукою цієї свободи є вільна конкуренція. При чому ця конкуренція стосується не лише економічної, а й усіх інших сфер життя, що й забезпечує автоматичне саморегулювання економіки. Послідовники Фрідмена - Д. Фенд, Р. Селден та інші, запропонували протилежний кейнсіанському погляд на природу розвитку капіталістичної економіки, оптимістично оцінивши її перспективи. На думку Фрідмена, та його послідовників, функції держави не повинні обмежуватися “швидким реагуванням” на прояви дестабілізації, оскільки дефіцитне фінансування та штучне стимулювання попиту розбалансовує фінансову систему. Стратегічною лінією має бути курс на скорочення державної участі в перерозподілі національного продукту. Основне завдання держави — не допускати коливань грошової маси, підтримувати стабільний темп її приросту. Економічна модель капіталістичного суспільства Фрідмена має всі ознаки неолібералізму. Діяльність держави обмежується, по-перше, створенням умов для вільного функціонування ринку, а не для його регламентації; по-друге, забезпеченням безпеки громадян; по-третє, законодавчою функцією та контролем за дотриманням законодавства [35].

Фрідмен, як і інші неоліберали, визнає, що ринкове господарство має великий внутрішній потенціал самоврівноважування, саморегулювання. Коли в ринковому механізмі й виникають диспропорції, то тільки через надмірне зовнішнє втручання. Тому втручання в економіку необхідно обмежити

макроекономічною сферою, зокрема контролем за грошовим обігом. Кількість інструментів державного регулювання (так званих адміністративних методів впливу) необхідно скоротити, відмовившись від бюджетних засобів впливу на економіку, від спроб перерозподілу доходів, у тім числі через прогресивне оподаткування. Згодом ідеї М. Фрідмена стали основою неоконсервативної політики М. Тетчер („тетчеризм”) та Р. Рейгана („рейганоміка”).

Отже, якщо спробувати підвести підсумок щодо спільних та відмінних рис різних національних шкіл неолібералізму, то можемо сказати наступне:

За ідейними й методологічними основами англomовний неолібералізм більше тяжів до традицій класичної школи з її високим рівнем абстракції. Німецький неолібералізм виходив з національної економії та історичної школи з їх захопленням емпіричними дослідженнями та класифікацією різних типів господарського устрою суспільства. У сфері економічної політики англomовний лібералізм відійшов від розробки та прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнавав переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання грошово-кредитної сфери. Німецький неолібералізм, навпаки, велике значення приділяв взаємозв'язку економічної теорії та політики, розглядав різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної, соціальної). Роль держави в ринковому просторі англomовний неокласичний лібералізм розглядав як її природну реакцію на погіршення умов конкуренції, економічний спад тощо. Німецький неолібералізм вбачав економічні функції держави в постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах певної структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які постійно змінюються.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.

Таким чином, неконтрольований розвиток монополістичного капіталізму, що породжував соціальні проблеми у вигляді безробіття, перевиробництва, розриву між державною політикою і економікою став однією з основних

причин ревізії ліберальних ідей. Пошук нових ринків збуту для продукції монополій призвело до прагнення перерозподілу світу, і, зрештою до Першої світової війни. Війна, в свою чергу породила політичні кризи у вигляді революцій та державних переворотів, нанесла значну шкоду економічним і демографічним ресурсам країн західного світу. Неконтрольованість економічних процесів призводила до циклічного характеру розвитку економіки західних країн, що зрештою вилилося у період «Великої депресії» - світової економічної кризи. Саме ці процеси змусили теоретиків лібералізму і провідних вчених економістів переглянути класичні положення ліберальної доктрини.

Процес еволюції ліберальних ідей середини ХХ ст. показав, що неолібералізм є напрямом, що претендує на створення повної соціальної картини суспільства, визначення основних принципів його функціонування. В дискусії зустрілись як прибічники ідей сильної держави, як механізму захисту ринка і конкуренції від монополізму, так і прибічники декларуванням принципу економічної свободи та невтручання держави в економіку. В усякому разі неолібералізм проголошує принцип соціальної справедливості, тобто не обмежує роль держави функцією охоронця ринкових відносин, а визнає за нею право організатора соціального життя суспільства, щоправда в межах економічних можливостей суспільства. За державою також закріплюється функція забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, як умови нормального розвитку економіки. Політичною доктриною неоліберальної теорії стає ідея сильної держави – організатора конкурентних ринкових відносин та міцної економіки.

В залежності від конкретно-історичних умов склались національні школи неолібералізму. За ідейними й методологічними основами англomовний неолібералізм більше тяжів до традицій класичної школи з її високим рівнем абстракції. Німецький неолібералізм виходив з національної економії та історичної школи з їх захопленням емпіричними дослідженнями та класифікацією різних типів господарського устрою суспільства. У сфері економічної політики англomовний лібералізм відійшов від розробки та

прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнавав переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання грошово-кредитної сфери. Німецький неолібералізм, навпаки, велике значення приділяв взаємозв'язку економічної теорії та політики, розглядав різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної, соціальної). Роль держави в ринковому просторі англomовний неокласичний лібералізм розглядав як її природну реакцію на погіршення умов конкуренції, економічний спад тощо. Німецький неолібералізм вбачав економічні функції держави в постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах певної структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які постійно змінюються.

В цілому, неоліберали прийшли до позиції, коли вони не сприймають роль держави настільки важливою, як це роблять, наприклад, соціал-демократи, але при цьому вони проти жорсткого розмежування держави та ринку (як в ідеології консерваторів). Неоліберали стають прибічниками професійного і кваліфікованого управління соціальною та економічною сферою за допомогою державних інститутів. [10, с. 443]. На сьогодні, різні політологи та економісти по різному оцінюють зміст сучасного неолібералізму. Так, наприклад, Д. Харві, відзначає, що за останні три десятиліття неолібералізм призвів до зростання впливу корпоративних груп [14, с. 46]. Г.М. Куц зауважує, що ряд сучасних вчених звинувачує неоліберальну практику у зубожіння більшості населення через уявність рівності прав у корпорації та пересічного індивіда. Існують думки, що неоліберали недооцінюють представницьку демократію і використовують колективні інститути для забезпечення своїх інтересів. Як би там не було, але неоліберальні погляди вирости з потреби забезпечити економічні права і можливості людей, так само як класичний лібералізм виріс з потреби забезпечення прав політичних. Таким чином, неолібералізм став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможлилювалася свобода та достойне життя індивіда. Актуальними також стали ідеї соціального консенсусу, орієнтація на певні моральні настанови,

визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної приналежності тощо. Разом з тим, якщо в класичному лібералізмі ідеал індивідуальної свободи визнається в якості універсальної мети, то в неоліберальній теорії спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи економічної і корпоративної.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження історичної еволюції ліберальної ідеології є безумовно актуальним в умовах державного будівництва України у відповідності до традицій європейського праворозуміння.

Виникнення ідей лібералізму було підготовлено всім комплексом умов, в яких розвивалась західноєвропейська філософська думка і саме суспільство в добу пізнього середньовіччя та епохи Відродження. Три важливі історико-культурні процеси (Ренесанс, Великі географічні відкриття та Реформація) ознаменували початок Нового часу і сформували ці ідеологічні, ментальні, економічні і політичні умови.

До економічних ми відносимо розпад феодалних земельних відносин, розвиток мануфактурного виробництва, торгівлі. Значний притік колоніального золота і срібла дав поштовх подальшому соціально-економічному розшаруванню та стимулював торгово-економічні операції. Відбувається розпад колективних громадських форм господарювання і на порядок денний виходить економічний індивідуалізм. Виникають нові важливі прошарки населення зокрема торгівельно-підприємницька буржуазія, що тримає в своїх руках економіку країн і вимагає реалізації своїх соціально-значущих інтересів на економічному і політичному рівні.

В політичному аспекті, все більш помітна секуляризація правління, створюються національні централізовані держави, які починають активну боротьбу за перерозподіл сфер впливу на колоніальному просторі. Ці процеси потребують зміни у ставленні політичної влади до суспільства, створення нового балансу між старими і новими шарами суспільства.

І найпомітнішими були зміни у духовно-ідеологічній сфері, що дало поштовх виникненню і розвитку нових філософських концепцій. Серед цих змін варто згадати секуляризацію свідомості людей, антропоцентризм та гуманізм, розширення уявлень про навколишній світ, значний прогрес у розвитку природничих наук, розвиток науки і техніки, перехід до плюралістичної концепції релігійного світосприйняття.

На межі XVI-XVII ст.. в Англії та ряді інших європейських країн, під впливом ідей Ренесансу та Реформації, починається активна розробка представниками філософської думки питань, пов'язаних з походженням держави та права. Рядом філософів було розроблено концепції природного права та суспільного договору, які лягли в основу політичних вимог нових прошарків західного суспільства і стали теоретичною основою буржуазних революцій в подальшому.

Протягом XVII-XVIII ст. в Європі в роботах філософів таких як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Дж. Медісон, Ш.Л. Монтеск'є та інш., було обґрунтовано теоретичні принципи раннього лібералізму. До таких принципів ми відносимо рівність і толерантність, цінність торгівлі і промисловості, особисту свободу. Всі люди народжуються вільними і рівними, а їх подальший статус залежить від них.

Ранній лібералізм був антиклерикалістським та антиабсолютистським але при цьому релігійно-толерантним. Ці теоретичні викладки породили Французьку революцію, та ряд соціальних потрясінь, що змусило філософів уточнити деякі постулати і кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменувався формуванням класичної ліберальної теорії.

Саме в лібералізмі XIX ст. кінцевим чином затвердились постулати індивідуалізму та пріоритет індивідуального перед колективним обстоювався «класичними лібералами» як онтологічний принцип. Інтереси індивіда розцінювалися як первинні до інтересів держави. Завданням суспільства проголошувалося забезпечення своїм громадянам прав і свобод, співвідносних з рівними правами інших. Свобода для лібералів – це відсутність примусу, недоторканність особистого життя, особиста свобода. Тобто мова йде про негативне сприйняття свободи. Гарантією такої свободи вважалась приватна власність. І саме її захист мав особливе значення. По суті, головним об'єктом турботи держави є забезпечення економічної свободи індивіда. Для класичних лібералів ідеалом був суспільний лад який саморегулюється за допомогою ринкових відносин а кожен індивід діє керуючись лише власними інтересами.

Економічна вигода – ось основна запорука відносин між людьми. Було розроблено концепцію держави – «нічного охоронця». Тобто функції її зводились до охорони приватної власності і впровадження основних правил вільної конкуренції. Не передбачалось жодних державних перерозподілів ресурсів. Кожен робить себе сам. На практиці це відобразилось у прийнятті ряду законів проти бідноти. Таких як «Закон про бідних» в Англії. В уяві класичних лібералів суспільство рівних представляє собою змагання різноманітних політичних партій, соціальних груп і громадських організацій. Саме таке змагання сформує сильну еліту та сильну економіку і забезпечить більшу стійкість і стабільність перед різноманітними економічними і соціальними викликами. Таким чином, базовою економічною, політичною та правовою цінністю лібералізму був індивідуалізм як провідний принцип життєдіяльності окремої особи та всього суспільства

На межі XIX- XX ст. класичні ідеї переживають кризу, викликану цілою низкою наслідків функціонування ліберальної демократії XIX ст. Це і звуження царини функціонування ринку, концентрація капіталу та монополізація виробництва, відсутність рівності у потенції монополій та дрібних підприємців. Перелічені вище негативні явища в економічній сфері доповнювалися тим, що категорія «свобода» набула антисоціального значення індивідуалізації. Поширення соціального невдоволення та масовий робітничий рух на заході зумовили потребу в кардинальному реформуванні ліберальної доктрини. Завдяки працям цілого ряду мислителів, зокрема Дж. Гобсона, Т. Гріна, В. Хобхауза та інш., було створено теоретичні засади для створення концепції нового, або соціального, лібералізму. Суть її полягала в тому, що під впливом марксизму й соціал-демократії окремі базові принципи класичного лібералізму було переглянуто в бік визнання позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті.

Неконтрольованість економічних процесів призводила до циклічного характеру розвитку економіки західних країн, що зрештою вилилося у період «Великої депресії» - світової економічної кризи. Саме ці процеси змусили

теоретиків лібералізму і провідних вчених економістів переглянути класичні положення ліберальної доктрини.

Процес еволюції ліберальних ідей середини ХХ ст. показав, що неолібералізм є напрямом, що претендує на створення повної соціальної картини суспільства, визначення основних принципів його функціонування. В дискусії зустрілись як прибічники ідей сильної держави, як механізму захисту ринка і конкуренції від монополізму, так і прибічники декларуванням принципу економічної свободи та невтручання держави в економіку. В усякому разі неолібералізм проголошує принцип соціальної справедливості, тобто не обмежує роль держави функцією охоронця ринкових відносин, а визнає за нею право організатора соціального життя суспільства, щоправда в межах економічних можливостей суспільства. За державою також закріплюється функція забезпечення соціальної стабільності в суспільстві, як умови нормального розвитку економіки. Політичною доктриною неоліберальної теорії стає ідея сильної держави – організатора конкурентних ринкових відносин та міцної економіки.

В залежності від конкретно-історичних умов склались національні школи неолібералізму. За ідейними й методологічними основами англomовний неолібералізм більше тяжів до традицій класичної школи з її високим рівнем абстракції. Німецький неолібералізм виходив з національної економії та історичної школи з їх захопленням емпіричними дослідженнями та класифікацією різних типів господарського устрою суспільства. У сфері економічної політики англomовний лібералізм відійшов від розробки та прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнавав переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання грошово-кредитної сфери. Німецький неолібералізм, навпаки, велике значення приділяв взаємозв'язку економічної теорії та політики, розглядав різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юктурної, структурної, соціальної). Роль держави в ринковому просторі англomовний неокласичний лібералізм розглядав як її природну реакцію на погіршення умов конкуренції,

економічний спад тощо. Німецький неолібералізм вбачав економічні функції держави в постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах певної структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які постійно змінюються.

В цілому, неоліберали прийшли до позиції, коли вони не сприймають роль держави настільки важливою, як це роблять, наприклад, соціал-демократи, але при цьому вони проти жорсткого розмежування держави та ринку (як в ідеології консерваторів). Як би там не було, але неоліберальні погляди вирости з потреби забезпечити економічні права і можливості людей, так само як класичний лібералізм виріс з потреби забезпечення прав політичних. Таким чином, неолібералізм став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможлиблювалася свобода та достойне життя індивіда. Актуальними також стали ідеї соціального консенсусу, орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної приналежності тощо. Разом з тим, якщо в класичному лібералізмі ідеал індивідуальної свободи визнається в якості універсальної мети, то в неоліберальній теорії спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи економічної і корпоративної.

Оцінюючи загалом історичну роль лібералізму, слід наголосити, що його доктрини відіграли провідну роль у формуванні основних принципів та інститутів сучасної політичної системи: парламентаризму, поділу влади, правової держави тощо, які були прийняті всіма провідними політичними силами й партіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики». Київ: Основи, 2000. 794 с.
2. Вітер, І.І. (2019) Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації. Наукове мислення: Збірник статей учасників двадцять восьмої Всеукраїнської практ.-пізн. інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього», (25 березня – 4 квітня 2019 р.). с. 34-45. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/59-dvadtysyat-vosma-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/733-veliki-geografichni-vidkrittya-ta-jikh-vpliv-na-ekonomichnij-rozvitok-krajin-evropejskoji-tsivilizatsiji>
3. Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім.О. Погорілий]. Київ: Основи, 1998. 534 с.
4. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму [пер. з нім.О. Погорілий]. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.
5. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки: Навч.посіб./Заг. ред. В. Скиби. Київ : Основи, 1998. 718 с
6. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії [пер. з англ. В. В. Дмитрук]. К : „Аквілон-Прес”, 2000. Т. I-III. 448 с.
7. Гарел Е. Неолібералізм / Ендрю Гарел, Лаура Гомес–Мера // Короткий оксфордський політичний словник ; [пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2005. 789 с.
8. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної [пер. з англ. Ростислав Димерець, Володимир Єрмоленко, Наталія Іванова, Євген Мірошниченко, Тетяна Олійник; передмова та примітки: Тамара Польська та]. Київ: «Дух і літера», 2000. 600 с.
9. Головатий С. Верховенство права: монографія у трьох книгах/ С. Головатий. Київ: Фенікс, 2006.

10. Гуренко М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці. К. : Логос, 2002. 252 с.
11. Демиденко Г.Г. Теорія солідаризму Л.Дюгі / Історія вчень про право і державу: Навч. посіб. Харків: Консум, 2004. 432 с.
12. Добросердов А.Р. Розвиток ліберальних правових ідей у ХІХ–ХХ ст *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prchd_2023_2_5
13. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2002. 36 с.
14. Застава І.В. Концепції ліберальної демократії в західному політичному дискурсі: порівняльний аналіз. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Сер. «Питання політології», 2008. № 796, Вип. 11. С. 20 – 26
15. Звеспер Дж. Лібералізм / Джон Звеспер // Енциклопедія політичної думки ; [пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. К. : Дух і Літера, 2000. 472 с.
16. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець ХV – початок ХІХ ст.) : навч. посіб. К. : Знання, 2015. 533 с./ ред. З. А. Баран
17. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2009. 520 с.
18. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право*. К., 2020. № 1. С. 165–169.
19. Лок, Джон. Два трактати про правління [пер. з англ. Павло Содомора]. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
20. Констан Б. “Про свободу древніх у її порівнянні із свободою сучасних людей”/ Лібералізм. Антологія. К.: Смолоскип, 2002. 1122 с.

21. Корнієнко Г. П. Обґрунтування прав людини: від класичного до сучасного лібералізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція, 2019. № 37. С. 18–21.
22. Котуков О. А. Генезис наукових ідей щодо обмеження публічної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 2. С. 23-30. URL http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2016_2_5
23. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». Харків, 2010. № 912. С. 174–183.
24. Менгер К. Принципи економічної науки. Книга 1. К.: Інститут вільної економіки, 2022. 206 с.
25. Мізес Людвіг Лібералізм. К.:Well Books, 2024. 303 с.
26. Николаєнко В. Л., Ніколаєнко Л. Г., Яковенко Ю. І. Суперечності в обґрунтуванні Толкоттом Парсонсом функціоналістського стилю соціологічного мислення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2019. Вип. 42. С. 7-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2019_42_3
27. Парсонс Толкот Соціальна структура і особистість. [пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. К.: Дух і літера 2011. 338 с.
28. Роквелл Л. Чому австрійська економічна школа має значення? URL: <http://www.mises.org.ua/articles/38-lew-rockwell/8-whyaustrian-economics-matters.html>.
29. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. К., 1997. 838 с. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd.htm>
30. Слободянюк Л. М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Львів, 2007. 16 с.
31. Спіноза Б. Вибрані твори. В 2 томах. К. : Основи , 2001. Т. 2. 726 с.

32. Толкачев О.А. Історична зумовленість неоліберального праворозуміння та генеза ліберально-правових ідей. *Часопис Київського університету права*, Київ, 2022. Вип. 2-4. С.15-22

33. Усов Д. В. Філософія свободи Томаса Гоббса: засадничі складові та новітні контексти. *Філософський альманах*. К., 2021. Випуск 2(174). Том 1. С.81-94

34. Ходанич Ю.М. Концепція природного права представників нового часу та Франц фон Цейллер. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 28(1). С. 56-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_28%281%29_16

35. Фрідман М. Капіталізм і свобода / Мільтон Фрідман ; [пер. з англ. Н. Рогачевської / наук. ред. В. Дубровського]. К. : Дух і літера, 2010. 320 с.

36. Шамборовський Г. Інституційна теорія економічного планування та її критика неоавстрійською школою економіки. *Схід*. 2013. № 4. С. 114-119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2013_4_22

37. Шевченко О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії . К. : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

38. Шиманська О. Джон Гелбрейт - видатний теоретик нового індустріального суспільства. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2011. № 1. С. 170-177 . URL <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/13339/1/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%BD%20%D0%93%D0%B5%D0%BB%D0%B1%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%82%20-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9.pdf>

39. Яцишин М.М. Політико-правові погляди Томаса Гоббса та Джона Локка на державну владу. *Історико-правовий часопис*. К.. 2022. No 1 (18), С. 20. URL: <http://www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/97/92>

40. Bentham, J. (1834) *Deontology, or the Science of Morality*. Edited by Bowring, J., Longman, London. URL: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00077236>
41. Bresiger G. *Laissez Faire and Little Englanderism: The Rise, Fall, Rise, and Fall of the Manchester School* // *Journal of Libertarian Studies*. 1997. Vol. 13. Summer.
42. Craiutu A. *Rethinking Political Power: The Case of the French Doctrinaires* // *European Journal of Political Theory*. 2003. Vol. 2. N 2
43. Constant B., *Political Writings*. New York: Cambridge University Press / edited by Biancamano Fontana. 1988. 310 p.
44. Fitzpatrick M. *Liberal Imperialism in Germany: Expansionism and Nationalism, 1848–1884*. N.Y., 2008. 208 p.
45. Freedmen M. *The New Liberalism: an Ideology of Social Reform*. Oxford, 1986.
46. Galbraith J. *The affluent society* / J. Galbraith. - Houghton : Mifflin Boston, 1958. - 368 p.
47. Green T. *Liberal legislation and freedom of contract* // *Liberty* / Ed. by D. Miller. Oxford, 1991. 34 p.
48. Gould A. *Origins of Liberal Dominance: State, Church, and Party in Nineteenth Century Europe*. Ann Arbor, 1999. 287 p.
49. Hayek F. *The Constitution OF Liberty*. The University of Chicago Press, 1960. 596 p
50. Hobson John A. **The Evolution of Modern Capitalism**. A Study of Machine Production. London, New York/*Political Science Quarterly*, Volume 10, Issue 2, June 1895, Pages 324–328, URL <https://doi.org/10.2307/2139734>
51. Hobson John A. *The Economics of Reparation*/Cambridgepress, 1987. – 234 p.
52. Hugo Grotius *THE RIGHTS OF WAR AND PEACE*. London. Cambridge Press, 2018. 300p.

53. Kahan A. Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage. N.Y., 2003. 234 p.
54. Macpherson C. The Life and Times of Liberal Democracy. Oxford, 1979. 219 p.
55. Macpherson C. B. The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke. Oxford University Press. 2011. 328 p.
56. Mill J. St., On Liberty. Batoche Books Kitchener. 2001. Ontario. Canada. 109. URL : <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf>
57. Mises L. Liberalism: The Classical Tradition. 1927 (LF ed.). Liberty Fund, 1962. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/greaves-liberalism-the-classical-tradition-1927-lf-ed>
58. Mortimer N. S. Sellers Republicanism, Liberalism, and the Law. 1997. Kentucky Law Journal. Volume 86(1). P. 1–31
59. Riker W. Liberalism against populism: A confrontation between the theory of democracy and the theory of social choice. San Francisco, 1982.
60. Rawls J. Theory of Justice, Harvard University Press, Cambridge. 1999. 266 p
61. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London, Library of Economics and Liberty, 2000. 700 p.
62. Shand A. The capitalist alternative: an introduction to neoAustrian economics / A. Shand. - New York : University Press, 1984. - 242 p.
63. Blaug M Alvin Harvey Hansen// Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the p.. 2003. 337—340. — 384 c.